

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Fig. 1. Zogenaamde „altaarovens”, gebouwd tegen de pilaren van de westelijke portico van een achaemenidisch heiligdom, aan het licht gekomen bij italiaanse opgravingen in de provincie Seistan, in het uiterste oosten van Iran, nabij de grens met Afghanistan.

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin, dat wordt uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en onder redactie van het Dagelijks Bestuur staat.

De lidmaatschapscontributie voor het Genootschap bedraagt f 12,50 per jaar (jeugdleden en studenten f 7,50). Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phoenix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phoenix bedraagt voor niet-leden f 7,50 per jaar.

Adres van redactie en administratie van Phoenix, alsmede van het algemeen secretariaat van het Genootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux”, Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Prof. Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. L. de Meyer; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Prof. Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	2
Hoe staat het met de publicatie van de koptisch-gnostische geschriften van Nag Hammadi? (I) (J. ZANDEE)	4
Een nieuw boek over Egyptische mummieportretten (J. H. C. KERN) Achaemenidische architectuur in Zuid-Oost Perzië (Seistan) (K. R. VEENHOF)	19
Het Leidse Pešitta Project (W. BAARS)	28
Korte berichten: Archeologisch onderzoek in de omgeving van Behistun. Kleitabletten uit Tărtăria (Siebenbürgen, Roemenië). Vooraziatische en myceense plaatsnamen op monumenten van Amenophis III (K. R. VEENHOF)	34
Boekennieuws	42

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

JAARBERICHTEN

Jaarbericht No. 16 (1959-62) verscheen in juni 1964. Het bevat bijdragen van Prof. Dr. F. R. KRAUS, Dr. R. FRANKENA, Dr. J. ZANDEE, Prof. Dr. B. VAN DE WALLE, Prof. Dr. J. DUCHESNE-GUILLEMIN, Dr. PH. H. J. HOUWINK TEN CATE, Mevr. H. ALKIM, Prof. Dr. F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL en Prof. Dr. M. A. BEEK. De omvang is 126 pag., met 13 fig. en 4 platen.

Jaarbericht No. 17 (1963) verscheen in dec. 1964. Het heeft de volgende inhoud: F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL, Babel und Bibel (II): die Patriarchenzeit; J. J. JANSEN, Eine Beuteliste von Amenophis II und das Problem der Sklaverei im alten Aegypten; OTTO EISSFELDT, Chronische, anachronische und synchronische Elemente in der Genesis; J. VAN DER PLOEG, Psalm 19 and some of its problems; TH. A. BUSINK, Les Origines du Temple de Salomon; CHR. BREKELMANS, Pronominal suffixes in the Hebrew Book of Psalms; TH. C. VRIEZEN, Das Hiphil van 'amar in Deut. 26, 17. 18; J. RYCKMANS, l'Apparition du cheval en Arabie Ancienne; YIGAL YADIN, The Nabataean kingdom, Provincia Arabia, Petra and En-Geddi

PHOENIX

IX-XII

1963-1966

PHOENIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

JAARGANG IX-XII

1963 - 1966

MET 180 ILLUSTRATIES

ONDER REDACTIE VAN HET DAGELIJKS BESTUUR VAN HET GENOOTSCHAP
UITGEGEVEN DOOR

K. R. VEENHOF

LEIDEN
1963-1966

*Copyright 1963-1966 by Ex Oriente Lux, The Netherlands
Noordeindsplein 4a, Leiden*

PHENIX

Deel 1, Jaargang I-III, 1955-1957 (124 p.)

Deel 2, Jaargang IV-V, 1958-1959 (151 p.)

Deel 3, Jaargang VI-VIII, 1960-1962 (184 p.)

Deel 4, Jaargang IX-XII, 1963-1966 (381 p.)

PRINTED IN THE NETHERLANDS BY E. J. BRILL, LEIDEN

INHOUD

JAARGANG IX, 1963

Ter Inleiding — M. A. BEEK	3
In Memoriam Prof. Dr. B. Gemser — F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL	4
Lijst van geschriften van Prof. Dr. B. Gemser — K. R. VEENHOF	7
In Memoriam Dr. G. Goossens — A. A. KAMPMAN	9
De ontcijfering der Hittitische hiërogllyphen — PH. H. J. HOUWINK TEN CATE	11
Kunnen de oude Egyptenaren weer tot ons spreken? — J. VERGOTE	20
Nimrud — G. VAN DRIEL	26
De handschriften uit grot 11 van Chirbet Qumran — A. S. VAN DER WOUDE	33
Egyptische Levenswijsheid I — J. ZANDEE	37
Genootschapsmededelingen	46
In Memoriam Prof. Dr. P. van der Meer — P. JOS. COOLS O.P.	48
In Memoriam Prof. Dr. J. J. Koopmans — J. P. LETTINGA	50
Lijst van geschriften van Prof. Dr. J. J. Koopmans — K. R. VEENHOF	52
De Sjawabti's en het zandmysterie — M. HEERMA VAN VOSS	53
De Nederlandse opgravingen in Nubië — A. KLASSENS	57
Een belangrijke vondst te Nimrud — G. VAN DRIEL	66
Nieuwe vondsten in de Woestijn van Juda — K. R. VEENHOF	71
De grafheuvel van Tepe Marlik — K. R. VEENHOF	84
Egyptische Levenswijsheid II — J. ZANDEE	89
Korte berichten: Tell Arad, Tell Ashdod, Samaria Papyri	93

JAARGANG X, 1964

Genootschapsmededelingen	98
Sumerische Litteraire teksten uit Ur — S. N. KRAMER	99
Nippur — G. VAN DRIEL	108
Ostracologie — J. J. JANSSEN	116
Een Egyptische handspiegel — R. J. DEMARÉE	121
Egyptische Levenswijsheid III — J. ZANDEE	123
Pasargadae — K. R. VEENHOF	128
De Samaria Papyri II — K. R. VEENHOF	137
Bergen Wandelen — M. HEERMA VAN VOSS	141
Addenda en corrigenda	144
Genootschapsmededelingen	146
De Nederlandse Opgravingen in Nubië (twee seizoen: 1963-1964) A. KLASSENS	147
De Tempels van Dêr el-Bahri	156
De Nederlandse Expeditie naar Deir 'Alla (seizoen 1964) — H. J. FRANKEN	161
Egyptische Levenswijsheid IV — J. ZANDEE	172
Bard e-Nechandeh, een heiligdom van Ahura-Mazda	178
Korte berichten: Een Etruskisch-Punische Bilingue? Griekse Kolonisten in Phoenicië. Twee Hebreeuwse zegels. De noordelijke Sudan	182
Boekennieuws: Het Oude Perzië. Nogmaals Kalabsja	186

JAARGANG XI, 1965

Genootschapsmededelingen	190
Masada, Herodes' paleisburcht, het laatste bolwerk der Zeloten — Y. YADIN	191

Nubië, 1960-1965 — R. J. DEMARÉE	205
De muren van Jeruzalem — K. R. VEENHOF	214
Hatra — D. HOMÈS-FREDERICQ	221
Boekennieuws: het oude Egypte	232
Genootschapsmededelingen	238
Personalia	241
Nieuwe Palestijnse Inscripties — K. R. VEENHOF	243
De Vrouwe van Megeb — M. HEERMA VAN VOSS	261
Archaeologisch onderzoek in Noord-Mesopotamië — K. R. VEENHOF	263
Nogmaals Nubië	279
Boekennieuws: Mesopotamië; Woordenboek der Oudheid	281

JAARGANG XII, 1966

Genootschapsmededelingen	290
Tell es-Sa'idiyeh — K. R. VEENHOF	292
Nieuwe gegevens over de handschriften uit grot 11 van Chirbet Qumran — A. S. VAN DER WOUDE	300
Een en ander over de Sumerische 'koningshymnen' der Isin-tijd — W. H. PH. RÖMER	306
Zegelcilinders uit Thebe (in Boeötië) — K. R. VEENHOF	317
Boekennieuws: Klein-Azië, de Hethieten; Corsica; de Nabateeërs	325
Genootschapsmededelingen	334
Belgische Opgravingen in de Luristan — L. VANDEN BERGHE	337
Nieuwe Sumerische Wetsfragmenten — K. R. VEENHOF	352
Op zoek naar het graf van Imhotep — J. F. BORGHOUTS	360
Ontdekkingen te Tell Arad — K. R. VEENHOF	367
Boekennieuws: Palestina, Jordanië, Libanon, Syrië. De Myceense we- reld. Staatliche Museen Berlin	373

OVERZICHT VAN DE INHOUD

REDACTIONEEL

Ter Inleiding — M. A. BEEK	3
Genootschapsmededelingen	46, 98, 146, 190, 238, 290, 334

PERSONALIA

In Memoriam Prof. Dr. B. Gemser — F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL	4
Lijsten van geschriften van Prof. Dr. B. Gemser — K. R. VEENHOF	7
In Memoriam Dr. G. Goossens — A. KAMPMAN	9
In Memoriam Prof. Dr. P. van der Meer — P. JOS. COOLS O.P.	48
In Memoriam Prof. Dr. J. J. Koopmans — J. P. LETTINGA	50
Lijst van Geschriften van Prof. Dr. J. J. Koopmans — K. R. VEEN- HOF	52
Personalia	241

EGYPTE

Taal- en Letterkunde, Godsdienst

Kunnen de oude Egyptenaren weer tot ons spreken? — J. VERGOTE	20
Egyptische Levenswijsheden I, II, III en IV — J. ZANDEE	37, 89, 123, 172
De Sjawabt'i's en het zandmysterie — M. HEERMA VAN VOSS	53
Ostracologie — J. J. JANSSEN	116

De Vrouwe van Megeb — M. HEERMA VAN VOSS	261
Op zoek naar het graf van Imhotep — J. F. BORGHOUTS	360
<i>Archeologie, Kunstgeschiedenis</i>	
De Sjawabti's en het zandmysterie — M. HEERMA VAN VOSS	53
De Nederlandse Opgravingen in Nubië — A. KLASSENS	57
Een Egyptische handspiegel — R. J. DEMARÉE	121
De Nederlandse Opgravingen in Nubië (tweede seizoen: 1963-1964) — A. KLASSENS	147
Bergen wandelen — M. HEERMA VAN VOSS	141
De tempels van Dêr el-Bahri	156
Archeologisch onderzoek in de noordelijke Sudan	185
Nubië, 1960-1965 — R. J. DEMARÉE	205
De Vrouwe van Megeb — M. HEERMA VAN VOSS	261
Nogmaals Nubië	279
Op zoek naar het graf van Imhotep — J. F. BORGHOUTS	360
<i>Boekennieuws</i>	
Nogmaals Kalabsja	186
Boekennieuws: het oude Egypte	232
Nogmaals Nubië	279

MESOPOTAMIË

<i>Taal- en Letterkunde, Geschiedenis</i>	
Een belangrijke vondst te Nimrud — G. VAN DRIEL	66
Sumerische Litteraire teksten uit Ur — S. N. KRAMER	99
Nippur — G. VAN DRIEL	108
Een en ander over de Sumerische 'koningshymnen' der Isintijd — W. H. PH. RÖMER	306
Nieuwe Sumerische wetsfragmenten — K. R. VEENHOF	352
<i>Archeologie</i>	
Nimrud — G. VAN DRIEL	26
Een belangrijke vondst te Nimrud — G. VAN DRIEL	66
Nippur — G. VAN DRIEL	108
Hatra — D. HOMÈS-FREDERICQ	221
Archeologische onderzoek in Noord-Mesopotamië — K. R. VEENHOF	263
Zegelcylinders uit Thebe (in Boeötië) — K. R. VEENHOF	317
<i>Boekennieuws</i>	
Boekennieuws: Mesopotamië	281
Staatliche Museen Berlin	379

SYRIË-PALESTINA

<i>Taal- en Letterkunde</i>	
De handschriften uit grot 11 van Chirbet Qumran — A. S. VAN DER WOUDE	33
Nieuwe vondsten in de woestijn van Juda („Schriftvondsten”) — K. R. VEENHOF	81
De Samaria Papyri	95
De Samaria Papyri II — K. R. VEENHOF	137
Twee Hebreeuwse zegels	184
Masada, Herodes' Paleisburcht („De rollen”) — Y. YADIN	203

Nieuwe Palestijnse Inscripties — K. R. VEENHOF	243
Nieuwe gegevens over de handschriften uit grot 11 van Chribet Qumran — A. S. VAN DER WOUDE	300
Ontdekkingen te Tell Arad („Hebreeuwse ostraca”) — K. R. VEENHOF	368
<i>Archeologie</i>	
Nieuwe vondsten in de woestijn van Juda — K. R. VEENHOF	71
Korte berichten: Tell Arad, Tell Ashdod, Samaria Papyri	93
De Samaria Papyri II — K. R. VEENHOF	137
De Nederlandse Expeditie naar Deir ʿAlla (seizoen 1964) — H. J. FRANKEN	161
Korte berichten: twee hebreeuwse zegels	184
Masada, Herodes' paleisburcht, het laatste bolwerk der Zeloten — Y. YADIN	191
De muren van Jeruzalem — K. R. VEENHOF	214
Tell es-Saʿidiyeh — K. R. VEENHOF	292
Ontdekkingen te Tell Arad	367
<i>Boekennieuws</i>	
Boekennieuws: de Nabateeërs	325
Boekennieuws: Palestina, Jordanië, Libanon, Syrië	373
KLEIN-AZIË	
De ontcijfering der Hittitische hiërogllyphen — PH. H. J. HOUWINK TEN CATE	11
Boekennieuws: Klein Azië: de Hethieten	325
PERZIË	
<i>Archeologie</i>	
De grafheuvel van Tepe Marlik — K. R. VEENHOF	84
Pasargadae — K. R. VEENHOF	128
Bard e-Nechandeh, een heiligdom van Ahura-Mazda	178
Belgische opgravingen in de Luristan — L. VANDEN BERGHE	337
<i>Boekennieuws</i>	
Boekennieuws: het oude Perzië	186
VARIA	
Een Etruskisch-Punische Bilingue?	182
Griekse Kolonisten in Phoenicië	183
Zegelcilinders uit Thebe (in Boeötië) — K. R. VEENHOF	317
De Myceense wereld	378
Addenda en corrigenda	144
BOEKENNIEUWS	
Boekennieuws: het oude Perzië. Nogmaals Kalabsja	186
Boekennieuws: het oude Egypte	232
Nogmaals Nubië	279
Boekennieuws: Mesopotamië. Woordenboek der Oudheid	281
Boekennieuws: Klein Azië: de Hethieten. Corsica. De Nabateeërs	325
Boekennieuws: Palestina, Jordanië, Libanon, Syrië. De Myceense wereld. Staatliche Museen Berlin	373

in the documents from Naḥal Ḥever; C. F. FRITSCH, The so-called "Priestly Messiah" of the Essenes; C. J. BLEEKER, The significance of the Religions in Antiquity. De omvang bedraagt 128 p., met 3 platen.

Jaarbericht No. 18 (1964) kwam in september 1965 gereed. Het heeft de volgende inhoud: M. KALAÇ, Eine Wettergott-Stele und drei Reliefs im Museum zu Maraş; J. ZANDEE, Hymnical sayings addressed to the sun-god by the High-priest of Amun Nebwenenef, from his tomb in Thebes; H. ALTENMÜLLER, Letopolis und der Bericht des Herodot über Papremis; A. SALONEN, Bemerkungen zur sumerisch-akkadischen Brennholz-Terminologie; R. O. FAULKNER, Some notes on the god Shu; W. VON SODEN, Vedisch *magham*, „Geschenk“ — neuarabisch *mağğānija*, „Gebührenfreiheit“. Der Weg einer Wortsippe; R. BORGER, Ausstrahlungen des Zweistromenlandes; M. HEERMA VAN VOSS, An Egyptian magical brick; E. J. JONKERS, Waren der Aufstand des Aristonicus und die mithradatischen Kriege Klassenkämpfe?; A. S. van der WOUDE, Das hebräische Pronomen demonstrativum als hinweisende Interjektion; S. H. HORN, Shechem. History and excavations of a Palestinian City; HANDAN ALKIM, Archaeological report from Turkey — 1963. Omvang: 140 pag., met 15 platen.

Jaarbericht No. 19 werd in april 1967 onze leden-abonnees toegezonden. Het heeft de volgende inhoud: E. UPHILL, *The Nine Bows*; H. ALTENMÜLLER, *Zur Lesung und Deutung des Dramatischen Ramesseumpapyrus*; H. ASSELBERGHS, *Beschouwingen over Cultuur en Kunst in Egypte*; JAC. J. JANSSEN, *Semitic Loan-Words in Egyptian Ostraca*; W. HELCK, *Eine kleine Textverbesserung*; W. BARTA, *Zum Ritual der Götterbarke im Neuen Reich*; H. SCHMÖKEL, *Die theophoren Personennamen Babyloniens und Assyriens*; J. KLÍMA, *L'Opinion publique et le souverain mésopotamien*; H. HAAG, *Der gegenwärtige Stand der Forschung zu den Beziehungen zwischen Homer und dem Alten Testament*; P. J. PARR, *The date of the Qasr Bint Far'un at Petra*; H. BARDTKE, *Neuere Arbeiten zum Estherbuch*; H. F. WIJNMAN, *Philippus Ferdinandus, professor in het Arabisch aan de Leidse Universiteit (1599)*. De omvang bedraagt 190 pag., en dit nummer geldt als een dubbel deel voor de jaren 1965-1966. Met dit nummer is deel VI van het Jaarbericht, omvattende de nos. 16-19 (1959-1966) compleet. Leden kunnen dit deel of afzonderlijke nummers nog verkrijgen tegen de gereduceerde leden-prijs.

MEDEDELINGEN EN VERHANDELINGEN

In november 1966 kwam als deel 15 in deze reeks van de pers J. ZANDEE, *An Ancient Egyptian Crossword Puzzle* (80 pag., frontispiece). In deze studie behandelt de auteur een religieuze inscriptie uit een Thebaans graf, waarvan een gedeelte als een kruiswoordpuzzle moet worden gelezen. De auteur onderzoekt de techniek van de kruiswoordpuzzle en analyseert de inhoud en terminologie van de inscriptie.

In de loop van 1967 zal als deel 16 verschijnen een studie van Dr J. HOFT-IJZER te Leiden, welke de voorlopige titel draagt „*Religio Aramaica*“. In dit geschrift, dat een omvang zal hebben van ca. 80 pag., onderzoekt de auteur de godsdienstige verschijnselen, die ons tegemoet treden in de aramese inscriptie. Hij schenkt vooral aandacht aan een viertal gebieden en perioden: de oude Aramese inscripties, Palmyreens teksten, documenten uit Hatra en Nabateese teksten, waarbij hij zijn gegevens heeft geput uit zeer omvangrijk, wijd verspreid materiaal, dat nog niet eerder op deze wijze in een overzichtelijke studie werd samengevat. Intekening door middel van bijgevoegde bestelkaart staat open.

BANDEN JAARBERICHT EN PHÖNIX

Banden voor de oudere jaargangen van het Jaarbericht en Phönix zijn thans uitverkocht. Leverbaar is thans de band voor Jaarbericht deel VI (nos. 16-19), voor de prijs van f 7,— (in-

clusief verzendkosten), en de band voor Phœnix IX-XII voor de prijs van f 4,— (inclusief verzendkosten). Registers en voorwerk voor de delen I-V van het Jaarbericht zijn nog verkrijgbaar à f 6,—

OUDE PUBLICATIES

Oude nummers van het Jaarbericht zijn voor leden verkrijgbaar vanaf no. 10 tegen de gereduceerde prijs van f 15,— per stuk. Oude nummers en jaargangen van Phœnix zijn, met uitzondering van VII,1 nog leverbaar. De prijs bedraagt voor de jaargangen I-VIII f 3,— per jaargang en f 1,50 per nummer. Vanaf jaargang IX f 4,— per jaargang en f 2,— per nummer. Complete delen van Phœnix IX-XII, inclusief voorwerk en band zijn voor leden verkrijgbaar à f 24,—. Van de serie Mededelingen en Verhandelingen zijn nog leverbaar de nummers 3, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15 tegen de voor leden gereduceerde prijs van resp. f 3,—, f 20,—, f 3,—, f 3,—, f 3,—, f 7.50, f 7.50, f 10.— en f 12.—.

HOE STAAT HET MET DE PUBLICATIE VAN DE KOPTISCH-GNOSTISCHE GESCHRIFTEN VAN NAG HAMMADI? (I)

Waar de Nijl, na over enige afstand in oost-westelijke richting gestroomd te hebben, zich weer naar het Noorden buigt, ligt op de linker oever, ongeveer 450 kilometer ten Zuiden van Cairo, de plaats *Nag Hammadi*. Er staat een moderne suikerfabriek en toeristen nemen er hun uitgangspunt voor bezoeken aan de tempels van Dendera en Abydos. Tegenover *Nag Hammadi* rijst op de rechteroever van de rivier het woestijnplateau van de *Gebel et-Tarif* omhoog. Hier lag het oude Chenoboskion, de bakermat van het Egyptische monnikendom. In 1945 of 1946 groeven aan de voet van de *Gebel et-Tarif* boeren naar sebakh, een restant van oude begravingen, dat als meststof wordt gebruikt. Bij hun werkzaamheden troffen zij een kruik aan, die een aantal manuscripten bleek te bevatten, naderhand bekend als de vondst van *Nag Hammadi*. Zij zijn na allerlei omzwervingen terecht gekomen in het Koptisch Museum te Cairo, uitgezonderd een deel van een der codices, dat bewaard wordt in het Jung-Instituut te Zürich en aangeduid wordt als de Codex Jung.

Het schrijfmateriaal is papyrus en de vorm van uitgave is niet die van de boekrol, maar van de codex, d.w.z. ongeveer zoals wij dat van onze boeken gewend zijn. De boeken zijn ingenaaid in katernen en in leren banden gezet (fig. 2). De 13 codices moeten oorspronkelijk ongeveer 1400 bladzijden hebben omvat, waarvan er nog 1130 zijn overgebleven. De fellah's die de waarde niet beseften, hebben sommige bladen gebruikt om vuurtjes te stoken. Elke codex bevat verscheidene geschriften, waarvan sommige wel, andere geen titel dragen. De hand van 8 schrijvers is te onderscheiden. Van enige tractaten is er meer dan één afschrift, zodat deze tekstkritisch vergeleken kunnen worden. Slechts twee geschriften waren al eerder bekend

uit een handschrift te Berlijn. Het overgrote deel is dus voor ons nieuw. Als datering neemt men aan de IVe eeuw van onze jaartelling, hetgeen natuurlijk niet uitsluit, dat de oorspronkelijke versies, waarop deze afschriften teruggaan, veel ouder geweest kunnen zijn en vermoedelijk uit het midden van de tweede eeuw dateren. De taal is het koptisch, de laatste fase van het oud-Egyptisch, zoals het zich ontwikkelde sinds het begin van onze jaartelling. De taal is nog wel Egyptisch, maar bevat veel Griekse leenwoorden en wordt ook hoofdzakelijk met Griekse letters geschreven. Het koptische kende vele dialecten. De meeste geschriften van *Nag Hammadi* zijn geschreven in het zuidelijke dialect, het Sahidisch, maar er zijn ook tractaten, vooral die van de Codex Jung, die in een noordelijker dialect, het sub-Achmimisch zijn te boek gesteld.

Het gnosticisme was een geestelijke stroming, die een lange voorgeschiedenis had, en een hoogtepunt bereikte in de tweede eeuw van onze jaartelling. Zij resulteerde uit een ontmoeting tussen Grieks denken en de verschillende religies van het Nabije Oosten, waaronder Jodendom, Christendom en de godsdienst van Iran. Alexandrië was een bolwerk van Griekse cultuur, waar Griekse filosofie, o.a. die van Plato, beoefend werd. De invloed daarvan, maar ook die van het Griekse orphisme is in gnostische geschriften te bemerken. Het gnosticisme komt in zoverre met het Griekse denken overeen, dat in beide het dualisme tussen geest en stof een grote rol speelt. De geest moet zich door zelfbewustwording van de binding aan de materie bevrijden. Het heil is een zaak van kennis van de ware werkelijkheid. Het wezen van de zonde is onkunde. De individuele geest van de mens is identiek met de goddelijke Algeest, waarvan hij is uitgegaan en waarheen hij terugkeert. Bepaalde gnostische stelsels bevatten een uitgebreide leer omtrent de samenstelling van de kosmos en de goede en kwade geesten (respectievelijk aeonen en archonten), die deze bevolken. In de loop van de tweede eeuw is het gnosticisme een ernstige bedreiging geweest voor de kerk. Een groot gnosticus, uit Egypte afkomstig, Valentinus, is bijna bisschop van Rome geworden. Irenaeus en andere kerkvaders hebben het gnosticisme in hun geschriften fel bestreden. Tot nu toe waren wij hoofdzakelijk op citaten bij deze bestrijders aangewezen voor onze kennis van het gnosticisme. In de geschriften van *Nag Hammadi* bezitten wij authentiek bronnenmateriaal van de gnostici zelf, waardoor het mogelijk is, veel beter dan voorheen op de hoogte te komen van hun standpunt.

Hoewel de vondst reeds meer dan twintig jaar geleden werd gedaan, is nog slechts een klein deel van de geschriften van Nag Hammadi gepubliceerd. In de eerste plaats heeft het jaren lang geduurd, voor de manuscripten veilig in een museum waren terecht gekomen. Daarna moesten de pa-

pyrusbladen tussen plexiglas gezet worden, zouden zij voor verdere behandeling te hanteren zijn. Hiermee is men enkele jaren geleden klaar gekomen. Voor een goede bewerking zijn ook foto's nodig. Met dit fotograferen is het documentatiecentrum in Cairo nog bezig. De verzorging van de uitgave van de manuscripten in het museum te Cairo is aan een comité van de UNESCO toevertrouwd, dat evenwel tot op heden weinig activiteit ontwikkeld heeft. De vroegere directeur van het Koptisch Museum te Cairo Dr. PAHOR LABIB begon met een fotografische uitgave van enkele manuscripten, maar deze werd niet voortgezet. Een afzonderlijk comité houdt zich bezig met de publicatie van de Codex Jung.

Onder de manuscripten van *Nag Hammadi* kan een viertal categorieën worden onderscheiden: *A.* Geschriften van zuiver gnostische aard; *B.* Gnostische geschriften met enige Christelijke invloed. Het Christelijke bestaat gewoonlijk uit een „raamvertelling”: Er wordt iets meegedeeld over een ontmoeting van Jezus met zijn discipelen. Het komt tot een gesprek, waarbij Jezus zuiver gnostische uitspraken in de mond worden gelegd. *C.* Christelijke geschriften, die een gnostische bewerking hebben ondergaan. De grens tussen B en C is soms moeilijk te trekken. *D.* Geschriften die behoren tot de met het gnosticisme verwante stroming van het Hermetisme. De persoon van Hermes Trismegistos, de Egyptische Thot, speelt hierin een hoofdrol. Van de 51 tractaten zijn er tot nu toe 13 gepubliceerd, waarover in het volgende iets wordt meegedeeld.

Codex I. Deze omvat voornamelijk de Codex Jung. Een niet onbelangrijk aantal ontbrekende bladzijden bevindt zich in het Koptisch Museum te Cairo. *Evangelium Veritatis*, ediderunt M. MALININE, H.-CH. PUECH, G. QUISPÉL (Zürich, 1956). De zich in Cairo bevindende bladzijden werden gepubliceerd in een „Supplementum”, 1961, waaraan tevens medewerkten W. C. TILL en R. MCL. WILSON. J. ZANDEE maakte een Nederlandse bewerking, *Het Evangelie der Waarheid, een gnostisch geschrift* (Amsterdam, W. ten Have Carillon Pocket Nr. 40, 1965). De namen van de geestelijke mensen, de pneumatici, stonden voor de grondlegging der wereld reeds opgetekend in het boek der levenden. Zij waren dus pre-existent. Dit boek werd aanvankelijk als een testament verborgen gehouden. Door de dood van Christus aan het kruis mocht het boek, evenals een testament bij de dood van een erflater, geopend worden. De geestelijke mensen worden nu geopenbaard. Zij ontvangen de *gnosis* door onderwezen te worden in het evangelie van Christus. Wie kennis ontvangt weet, dat hij een wezen van boven is en hervindt zijn eenheid met de Vader. Het komen tot de ware kennis is als het ontwaken uit een slaap met benauwde dromen. De Dwaling, gepersonifieerd als een aan Christus vijandige macht, wordt te niet gedaan. Er zijn volle en ledige

vaten onder de mensen. De eerste hebben het *pneuma* in zich en komen tot de *gnosis*. De ledige vaten missen het *pneuma* en zijn gepredisponeerd tot de ondergang. Christus is openbaringsmiddelaar, want hij maakt de naam van de Vader bekend.

De Resurrectione (Epistula ad Rheginum), ediderunt M. MALININE, H.-CH. PUECH, G. Quispel, W. C. TILL, adiuvantibus R. MCL. WILSON, J. ZANDEE, (Zürich, 1963). Dit geschrift is samengesteld in de antieke briefvorm. De afzender noemt zijn naam niet, maar richt zich tot de geadresseerde, Rheginos, als zijn zoon. Blijkbaar gaat het om de verhouding van een gnostische leraar tot een van zijn discipelen. Ook in dit geschrift treedt Christus op de voorgrond als verlosser. Door hem komen de gnostici tot kennis der waarheid. Dit is hun geestelijke opstanding. De eigenlijke opstanding heeft niet plaats na de dood, maar tijdens het aardse leven, n.l. dan, wanneer iemand uit de dood van de onwetendheid opstaat tot de kennis van de ware werkelijkheid. Het einde van het heilsproces is een terugkeer tot de volheid Gods, het herstel in het *pleroma*, waarvan de geestelijke mensen zijn uitgegaan. Ook de gnostische emanatieleer komt in dit geschrift voor. De gnostici zijn van God uitgegaan zoals de stralen van de zon. Zij zullen ook weer in de Vader opgenomen worden.

Codex II. M. KRAUSE und P. LABIB, *Die drei Versionen des Apokryphon des Johannes im Koptischen Museum zu Alt-Kairo* (Wiesbaden, 1962; Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo, Koptische Reihe, Band I). Van dit geschrift komen ook versies voor in de codices III en IV. Het was reeds bekend uit een uitgave van een Berlijnse papyrus door W. C. TILL. Het apocryphon van Johannes behoort stellig tot de categorie B, een gnostisch geschrift, dat in een Christelijk kader is geplaatst. Johannes gaat naar de olijfberg, om daar na te denken over de zending van de verlosser. De hemel gaat open en Christus verschijnt in een drievoudige lichtende gestalte van Vader, Moeder en Zoon, om Johannes te onderrichten over verleden, heden en toekomst. Het gaat dus ook hier om mededeling van esoterische kennis. Hoog boven de wereld woont de volstrekt transcendente God. Hij is de onbekende God, die niemand vatten kan. Deze God brengt een aantal wezens uit zich voort, die feitelijk hypostasen, eigenschappen van hem zijn. Deze aeonen vormen samen het *pleroma*, de volheid Gods. De jongste van hen, Sophia, brengt zonder de toestemming van de Vader een monster ter wereld, de schepper Jaldabaoth. Onze slechte wereld kan immers niet rechtstreeks door de goede Vader zijn voortgebracht. Een demiurg van lager orde, identiek met Jahweh uit het Oude Testament, is er verantwoordelijk voor. De demiurg en zijn archonten scheppen de mens uit het stof der aarde. Tegen de bedoeling van Jaldabaoth in geraakt toch ook een

Fig. 2. Codex II van Nag Hammadi in de opengeklapte lederen band.

geestelijke kern in deze aan de stof gebonden mens en daarmee is de mogelijkheid van diens verlossing gegeven. Nu gaan de lichtmachten met de trawanten van Jaldabaoth om de mens strijden. De goddelijke Gedachte en vervolgens Christus worden als helpers uit het rijk van het licht naar de aarde gezonden, om de mens te verlossen. Zij proberen de pneumatische vonk in de mens aan te wakkeren en hem zo tot kennis der waarheid te brengen. De machten der duisternis verwekken evenwel een tegenkracht, het Antimimon Pneuma, om de mens aan de materie gebonden te houden. Wanneer de mens zich laat verlossen en de kennis der waarheid aanvaardt, ontstijgt hij aan het stoffelijk lichaam, dat aan de ondergang wordt prijs gegeven. De geest gaat in tot het rijk van het licht.

Het Evangelie naar de beschrijving van Thomas, bewerkt door A. GUILLAUMONT, H.-CH. PUECH, G. QUISPÉL, W. C. TILL, YASSAH 'ABD AL MASIH (Leiden, 1959). Dit geschrift behoort tot groep C, een Christelijk geschrift, dat hier en daar gnostische bewerking verraaft. Het is een verzameling van 114 gezegden van Jezus, gewoonlijk antwoorden op vragen van discipelen. Volgens de inleiding zijn deze woorden door tussenkomst van de apostel Thomas bewaard gebleven. Veel van deze woorden van Jezus staan dicht bij de bijbelse evangeliën. Er zijn ook enkele tot nu toe onbekende woorden van Jezus bij, die niettemin op een goede traditie terug kunnen gaan. Voor de tekstkritiek is het evangelie van Thomas van groot belang. Het vertoont overeenkomst met de zgn. westerse tekst en er kan ook iets in bewaard zijn gebleven van het verloren gegane evangelie der Hebreëen, dat Tatianus voor zijn Diatessaron heeft gebruikt. Gnostisch is de gedachte, dat de geestelijke mens terugkeert tot het punt, waarvan hij is uitgegaan, en ook de opvatting, dat het vrouwelijke weer mannelijk moet worden, om de voleindiging te bereiken. De veelheid en ook reeds de tweeheid van man en vrouw, zijn volgens de gnostici een lagere staat van zijn dan de volstreekte eenheid, die er in den beginne was.

Das Evangelium nach Philippos, uitgegeven door W. C. TILL, Berlin 1963 (= Patristische Texte und Studien II). Dit geschrift wordt alleen met Philippus verbonden omdat dit de enige apostelnaam is, die in het geschrift voorkomt. Het behoort tot categorie B, daar het typisch gnostische trekken vertoont en volgens sommigen zelfs onder invloed staat van de school van Valentinus. Het bijbels karakter is secundair, al zijn er wel aanhalingen uit het Nieuwe Testament. De schrijver heeft voorkeur voor het Evangelie van Mattheüs en dat van Johannes. Van de Paulinische geschriften citeert hij Romeinen, Corinthiërs, Galaten en Philippenzen. Er zijn pogingen gedaan, het Evangelie van Philippus te splitsen in „woorden” zoals bij het Evangelie van Thomas, maar dit gelukt niet zo goed. De compositie is veel

minder strak. Christus neemt een grote plaats in. Hij is de volmaakte mens, die de gnosticus moet aantrekken. Hij brengt de mensen weer op de plaats, waar zij thuis behoren. De mens wordt gered door kennis. De zichtbare wereld is slechts uiterlijke schijn en ontstond uit een overtreding. Iets bijzonders voor het Evangelie van Philippus is het noemen van vijf sacramenten: Doop, Zalving, Eucharistie, Verlossing en Bruidsvertrek. Bij de doop werden oude kleren afgelegd en nieuwe aangetrokken als teken van de nieuwe mens, die nu ook de H. Geest had ontvangen. De zalving was belangrijker dan de doop. Zij werd toegediend met olijfolie. Bij het bruidsvertrek dacht een gnosticus aan de vereniging met zijn engel in de hemel, waardoor hij weer in het *pleroma* werd opgenomen. Prototype was de verbintenis van de gevallen aeon Sophia met haar hemelse bruidegom Christus. *Die koptisch-gnostische Schrift ohne Titel aus Codex II von Nag Hammadi*, door A. BÖHLIG und P. LABIB (Berlin 1962 = Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin Institut für Orientalforschung, Veröffentlichung Nr. 58). Een zeer klein fragment van deze tekst komt ook in Codex XIII voor. Het werk vangt aan met een kosmogonie. Gedachten en gevoelens worden geconcretiseerd tot persoonlijkheden. Na het ontstaan van de hemelse wereld brengt Pistis (Geloof) een beeld voort: Sophia (Wijsheid). Tussen het hemelse en het aardse wordt een voorhangsel opgetrokken. Verder ontstaan Afgunst en Stof. Een mannelijk-vrouwelijke heerser in leeuwen-gestalte krijgt macht over de stof. Het is de demiurg Jaldabaoth. Hij schept verder hemel en aarde naar het scheppingsbericht van Genesis 1 en doet nog 6 andere archonten na hem ontstaan, zodat er in totaal een zevental zijn. Jaldabaoth verheft zich en spreekt de woorden: Er is geen God buiten mij. Pistis maant hem tot berouw en openbaart hem het bestaan van de onsterfelijke mens. Niet Jaldabaoth, maar zijn zoon Sabaoth bekeert zich. Pistis schenkt Sabaoth licht van haar licht. De machten worden afgunstig en beginnen een oorlog tegen hem, maar Pistis redt hem en geeft hem een plaats in de zevende hemel. Hij bevindt zich op een troon, Cherubin, in de vorm van een wagen, een beeld ontleend aan Ezechiël. In de Kabbalah zou de Merkabah-mystiek van grote betekenis worden (Merkabah = wagen). Sabaoth krijgt onder zich engelen en geestelijke machten naar het voorbeeld van de achtste hemel (Ogdoas). Ter rechterhand van Sabaoth zit Jezus Christus naar het voorbeeld van de hogere verlosser. Daar Sabaoth boven zijn vader gesteld is, wordt deze afgunstig en Jaldabaoth schept een groot aantal demonen. Aan Jaldabaoth en zijn vrouwelijke partner Pronoia openbaart zich het beeld van een mens in hemels licht. Pronoia wil zich met deze licht-Adam verenigen, maar dat wordt haar geweigerd en haar bloed valt ter aarde. Hier is een woordenspel tussen de Hebreeuwse woorden voor

Adam, bloed en aarde. Uit dit bloed ontstaat Eros. Zo legt dit geschrift verband met bijbelse verhalen en met de Griekse mythologie. Eros is het vruchtbaarheidsprincipe, dat ook de bomen doet ontstaan. De bomen in het paradijs nemen een bijzondere plaats in. Zij hebben een gunstige functie. De boom der kennis moet de mens uit de slaap der onwetendheid doen ontwaken, zodat hij naar de boom des levens verlangt. Er volgen opmerkingen over de schepping van planten, dieren en hemellichamen. De lichtmens daalt af op aarde en daar hij nu besmet is kan hij niet tot de achtste hemel terugkeren. Er wordt nu een geheel gnostische interpretatie aan het bijbelse paradijsverhaal gegeven. De archonten scheppen een aardse Adam naar het model van de lichtmens. De hemelse moeder Sophia-Zoë zorgt evenwel, dat deze een leraar krijgt, die hem in de waarheid onderricht. De slang in het paradijs is niet de grote verleider, maar de leraar, die de mens tot zijn heil van de boom der kennis doet eten. De archonten dulden dit niet en verdrijven de mens uit het paradijs. De mensen worden echter door hemelse geesten bijgestaan. Het eind van het werelddrama is, dat de archonten verslagen worden en dat elk weer wordt teruggebracht naar de plaats in de hemelse gewesten, waar hij thuis behoort. Behalve elementen uit de Griekse mythologie komen ook ontleningen aan de oud-Egyptische godsdienst voor: De Phœnix, heilige krokodillen en stieren, zon en maan. De hoofdlijn is ook hier weer de binding van de mens aan de aarde. Hij is evenwel niet verstoken van hemelse krachten, die hem uiteindelijk weer terugvoeren naar zijn bestemde plaats in de boventijdelijke wereld.

Aan het geschrift zonder titel gaat nog een andere verhandeling vooraf, waarvan de koptische tekst gepubliceerd is in de fotografische editie van P. LABIB, blzz. 134-145. H.-M. SCHENKE gaf er een vertaling van in de *Theologische Literaturzeitung*, 83. Jahrgang, Nummer 10, Oktober 1958, Sp. 661-706. Aan het eind staat de titel: *Het wezen der archonten*. Aan het begin dient het geschrift zich aan als onderwijs door een gnostisch leraar aan een van zijn leerlingen op diens verzoek gegeven. Aan het eind gaat het evenwel om openbaringen door de engel Eleleth aan Norea, de vrouw van Seth, geschonken. Norea wordt sprekend in de eerste persoon ingevoerd. „Ik heb dit geschreven, omdat gij naar het wezen van de machten vraagt”, aldus de leraar tot zijn discipel. Hij herinnert aan het woord van Paulus over de geestelijke boosheden in de lucht (Ef. 6:12) en zegt daarvan nu een verklaring te zullen geven. Het zijn lagere kosmische machten, die de mens aan de stof pogen te ketenen. Zij beheersen de zichtbare wereld. De bedoeling is, dat de mens door het wezen van deze archonten te kennen macht over hen krijgt. Hun leider Samael, die gelijk staat met de demiurg Jaldabaoth in andere gnostische geschriften, is blind. In zeer veel opzich-

ten doet „Het wezen der archonten” aan het titelloze geschrift denken. Samael verheft zich en zegt: Ik ben God en er is niemand buiten mij (Jes. 46:9; voor de gnostici is de demiurg identiek met Jahweh van het Oude Testament, die volgens hen onder de hoogste God staat). Een stem weerklinkt uit den hoge: Gij dwaalt Samael. De Onvergankelijkheid (een eigenschap van de hoogste God, gepersonifieerd als een vrouwelijke partner) liet haar spiegelbeeld in het water vallen, waarop de machten der duisternis in een ongeoorloofde liefde voor haar ontbrandden. Zij konden evenwel aan hun gevoelens geen gevolg geven, want het psychische kan het geestelijke niet bereiken. Het vervolg is een gnostische parafrase op de scheppingsgeschiedenis. De archonten maken een stoffelijke mens naar het beeld van de hoogste God, dat zij in het water hebben gezien. Deze zorgt er echter voor, dat de Geest op de stoffelijke mens neerdaalt, hetgeen de archonten niet bedoeld hebben. De archonten plaatsen Adam in het paradijs en doen hem daar inslapen. Deze slaap is het „vergeten”, voor de gnostici hetzelfde als de onwetendheid, het wezen van de zonde. Eva, uit een rib van Adam geschapen, vertegenwoordigt zijn geestelijk beginsel, dat hem uit zijn val zal doen opstaan. Dit geestelijk beginsel is ook belichaamd in de slang, evenals Eva leermeester der ware kennis. De geschiedenis gaat verder met de verdrijving uit het paradijs en de lotgevallen van Kain en Abel. Later krijgen Adam en Eva nog twee kinderen, Seth en Norea, die blijkbaar een paar vormen. Norea hindert Noach bij het bouwen van de ark. De archonten proberen haar te verleiden, zoals zij dat reeds eerder met de Onvergankelijkheid en ook met Eva hadden ondernomen, maar ook nu weer is het tevergeefs. De engel Eleleth komt Norea op haar bedde te hulp uit den hoge. Eleleth deelde haar mede, dat de archonten haar niet zullen overwinnen, omdat haar woonplaats in de onvergankelijkheid is. Hij onderricht haar ook over het ontstaan der archonten. Dit gaat terug op de val van de laatste der aeonen, die samen het pleroma van de godheid vormen, Sophia. Zij brengt de demiurg Samael voort als een wangedrocht. Diens zoon Sabaoth bekeert zich en wordt in een hemels oord verheven. Ook op dit punt is er overeenkomst met het titelloze geschrift. Samael wordt nu afgunstig op zijn zoon. Uit deze afgunst komen andere lage gevoelens voort, die zich concretiseren tot personen, de archonten. Het geschrift eindigt met de aankondiging van de komst van een verlosser. Deze, de ware mens, zal aan de mensen het juiste inzicht, de gnosis, geven en hen bevrijden uit de ketenen van de dwaling. „Dan zullen alle kinderen van het licht de waarheid en hun ware wortel, de Vader van het Al en de Heilige Geest kennen”. Het hoofdthema van dit geschrift is, aan de pneumatici de zekerheid te geven, dat zij uit de geestelijke wereld van de Vader stammen. Zij worden in hun gebonden-

heid aan de materie bijgestaan door krachten van omhoog, die hun het ware inzicht geven en hen van de heerschappij der archonten verlossen. Op verschillend niveau en aan de hand van andere figuren wordt hetzelfde thema herhaald. De aanval van de archonten op Onvergankelijkheid, Eva en Norea is de aanvechting van het geestelijk principe in de mens door stoffelijke begeerten. Het geestelijke in hem is echter van hemelse oorsprong en zal de machten der duisternis overwinnen. Uit verschillende gegevens o.a. bij de kerkvaders is het bekend, dat de gnostici „boeken van Norea” hebben gehad. Daar „Het wezen der archonten” ook een compilatie is, kan materiaal uit deze boeken er in verwerkt zijn. De denkbeelden komen overeen met die van de secte der Barbelo-gnostici.

Slot volgt.

J. ZANDEE

EEN NIEUW BOEK OVER EGYPTISCHE MUMMIEPORTRETEN ¹⁾

Het is voor de belangstellende leek veelal zeer moeilijk, om tot een enigszins mondig begrip en oordeel inzake Egyptische oudheden uit het tijdperk der farao's (ongeveer 3000-330 v. Chr.) te geraken. Geen wonder, wanneer men bedenkt, dat de wereld van het oude, faraonische Egypte thans zeer ver van ons af is komen te staan. Ja, zelfs in die mate ver van ons afstaand, dat er ook voor beproefde kenners der materie bij nadere uitleg, mits deze op eerlijke en verantwoorde wijze wordt doorgevoerd, nog grote stapels onopgeloste problemen blijven liggen.

Om een voorbeeld te noemen: de Egyptische papyrusrollen met getekende illustraties = vignetten, of ook de scherven van kalksteen = ostraka, waarop getekende voorstellingen prijken (in hoofdzaak uit de eeuwen beginnend bij 1300 v. Chr.). De schoonheid dezer objecten zal waarschijnlijk elkeen ondergaan, die een open en ontvankelijk oog voor esthetische effecten heeft meegekregen. Voor het verkrijgen van iets, dat dienstig is voor tekst en uitleg van de geboden voorstellingen, zullen de meeste mensen echter op de inleidende en wegwijzende woorden van de Egyptologische uitlegger moeten terugvallen.

In dit verband moge aan de tentoonstelling van Egyptische papyri en ostraka worden herinnerd, die laat in het jaar 1966 in Leiden en Brussel werd gehouden. Deze tentoonstelling trok grote scharen van geestdriftige

1) KLAUS PARLASCA, *Mumienporträts und verwandte Denkmäler* (Deutsches Archäologisches Institut. Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden, 1966. 4to, 294 bladzijden, 62 platen in zwart-wit, voorts 9 gekleurde platen gemerkt A-I, 10 afbeeldingen en tussloten twee kaarten in de tekst. Ingebonden. Prijs 88 DM).

kunstminnenden: in Leiden alleen al werden van 28 augustus-10 oktober 1966 reeds meer dan 7200 bezoekers geteld. Voor de wetenschappelijke verantwoording en tevens de verdiepte artistieke belevenis ter tentoonstelling was de uitstekende en geïllustreerde catalogus van de hand van de Egyptoloog Dr M. S. H. G. HEERMA VAN VOSS, *Kunst voor de eeuwigheid* . . . (Leiden . . . 1966) de aangewezen leidraad.

Eigenaardig genoeg zal het geïnteresseerde publiek Egyptische oudheden, die een vermenging van Egyptische en Romeinse elementen laten zien, veelal beter verstaan, dan de onversneden Egyptische oudheden uit vroegere eeuwen. Het is alsof het Romeins, dat qua tijd en plaats dichter bij het erfdeel van onze hedendaagse beschaving komt, zelfs in het samengaan met veel oudere Egyptische elementen, het mengprodukt in onze ogen aanvaardbaarder maakt. Men denke in deze alleen maar aan de Romano-Egyptische mummieportretten uit het tijdperk van ongeveer 50-400 na Chr. Voorwaar een klasse van oudheden, die van de kant van het algemeen museumbezoekend publiek aanzienlijk meer aandacht pleegt te trekken, dan ganse groepen van uitgelezen faraonische oudheden bij elkaar!

Mummieportretten zijn op houten plankjes of op de linnen zwachtels in kleuren geschilderde aangezichten, die als individueel herkenningsteken, ja welhaast als een soort van persoonsbewijs, ter hoogte van het gelaat op de geprepareerde en gezwachtelde lijken = mummies van mensen werden aangebracht. Dit alles vertegenwoordigt een cultuurverschijnsel, dat in Egypte uitsluitend gedurende de Romeinse keizertijd, toen Egypte metterdaad door de Romeinen bezet werd gehouden, is voorgekomen. De brandende vraag, die bij het beschouwen van zulke mummieportretten op aller lippen is, luidt: zijn het nu aangezichten, die als gelijkend evenbeeld = portret van de gemummificeerde persoon zijn bedoeld, of niet.

Voor een serieus onderzoek van bovenbedoelde vraag is een overzicht van althans een representatieve doorsnede van het materiaal in beschrijvingen en bovenal door afbeeldingen onontbeerlijk. De uiterst recente publikatie van de erudiete kenner der Egyptische en niet minder der Grieks-Romeinse oudheid, Dr. KLAUS PARLASCA, die aan het archaeologisch instituut van de Universiteit in Frankfurt/Main werkzaam is, biedt op dit punt waarschijnlijk voor vele jaren uitkomst.

Bij alle vreugde over het nu met steun van het Duits Archaeologisch Instituut te Berlijn verschenen standaardwerk van PARLASCA mag echter niet worden verheeld, dat daar de bibliografische kant van de zaak sterk in overweegt, en zeker niet de kunsthistorische beoordeling of de artistieke belevenis van de mummieportretten. Sterker nog, de documentatie is gedecideerd topzwaar en zelfs van dien aard, dat deze de meeste lezers, die de

schoonheid van zekere mummieportretten willen ondergaan, nagenoeg vleugellam zal slaan. Temeer daar er een loden last van didactisch vertoon van geleerdheid en van sterk dogmatische uitspraken over het ganse boek ligt uitgespreid. Bij een groot aantal zijner „ipse dixit” sententies, is PARLASCA's billijkheid tegenover andersdenkenden zelfs geheel zoek.

In het voordeel van PARLASCA's publikatie moet worden aangevoerd, dat er als positief resultaat van de geweldige energie en toewijding van de schrijver, een indrukwekkend pakket aan materiaal in het boek voor iedere gebruiker ligt opgetast. Dit materiaal is niet tot de geschilderde mummieportretten op hout en doek alleen beperkt gebleven. PARLASCA behandelt en illustreert ook vele maskers van gips of stucco, die op de mummie werden aangebracht, voorts vele lijkkleden, en zo hier en daar nog andere monumenten tevens.

De grens tussen wat er aan verwante monumenten wel en niet bij wordt betrokken, is vaak zeer willekeurig. Waarom staat in PARLASCA's boek als plaat 60,1 wel het versierde lijkkleed van het in 109 na Chr. op 16-jarige leeftijd overleden meisje *Ta-se-zet-her*, nu in Leiden, afgebeeld, en niet de geschilderde voorstelling aan de binnenkant van haar doodkist, nu ook in Leiden? Zowel op het lijkkleed als op de binnenkant van de doodkist staat de overledene ten voeten uit weergegeven. In beide gevallen maken haar gestalte en haar gezicht hoegenaamd niet de indruk van die van een meisje van hooguit 16 jaar. Men zou aan een oudere vrouw denken. Waarschijnlijk is dus zelfs in het tijdperk en in het milieu der mummieportretten geen evenbeeld, doch veeleer een type, gemiddelde of ideaal bedoeld; het laatste geheel in overeenstemming met tradities in het Oude Egypte, waar zes beelden blijkens de inscriptie dezelfde persoon kunnen, ja moeten voorstellen, en toch onderling geen zier op elkaar lijken. Hoe het zij, de vraag blijft, waarom PARLASCA er wel het lijkkleed van *Ta-se-zet-her* bij heeft gehaald, en haar doodkist in hetzelfde Leidse Museum niet.

Waarom spreekt PARLASCA op bladzijde 66 wel over het onderzoek van de mummie, waarop het mummieportret Kopenhagen Glyptotek, Egyptische inventaris 1425 = plaat 16,1 zit, doch nergens in het boek over de mummie van *Ta-se-zet-her* in Leiden, zie de vorige alinea dezer recensie. Dit is zeer jammer, temeer omdat de mummie van *Ta-se-zet-her* juist in mei 1965 uitvoerig met röntgenopnamen is onderzocht door de Engelse arts Dr. P. H. K. GRAY, uit Haslemere (Surrey), welke laatste ook met röntgenopnamen de mummies van een broer en een zuster van *Ta-se-zet-her*, onderscheidenlijk in Parijs en in Londen heeft onderzocht. Ik zou hier van een dossier van waardevolle informaties willen spreken, dat helaas algeheel buiten de publikatie van PARLASCA is gebleven.

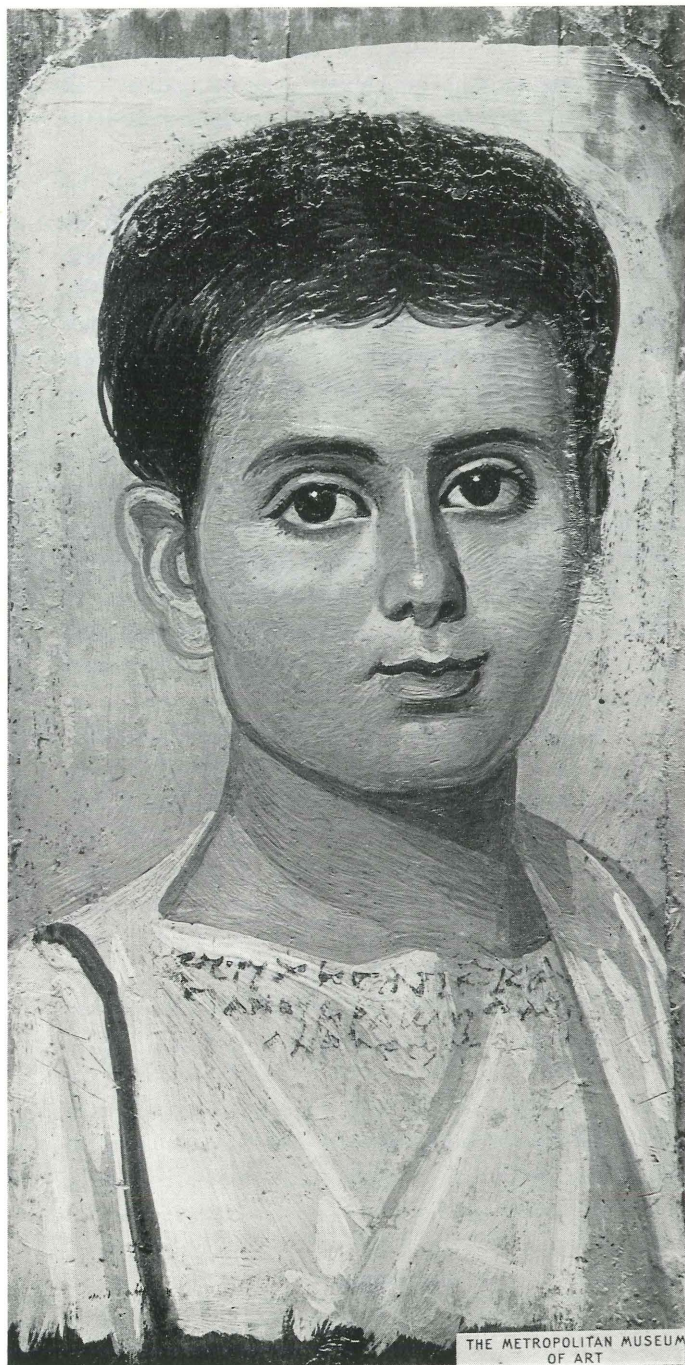

Fig. 3. Mummieportret van Eutyches, de vrijgelaten slaaf van Kasianos. Wel 2e eeuw n. Chr. New York, The Metropolitan Museum of Art, acc. no. 18.9.2.

Aan de andere kant staat in PARLASCA's boek weer veel te veel aan documentatie en bibliografie, bijvoorbeeld waar het de berichten en mededelingen over de vondsten van mummieportretten in Er Rubayat, Fayoem (ongeveer 125 km. Z.W. van Cairo) betreft. Hoe belangrijk de vondsten in Er Rubayat, Fayoem ook kunnen zijn — men spreekt vaak van mummieportretten, ongeacht de vindplaats, als Fayoem-portretten — ook hier kan een soort van sneeuwbal tot lawine aan literatuurverwijzingen soms aan de duidelijkheid en aan de continue loop van het betoog afbreuk doen.

Mutatis mutandis bieden ook de veelal composiet-platen enerzijds te veel, anderzijds te weinig. Waarom moeten er op platen 54 en 55 ineens vier beschilderde doeken uit het Nieuwe Rijk, meer dan duizend jaar vóór het tijdperk van de mummieportretten, bij worden afgebeeld? Daarentegen komen twee echte mummieportretten in particulier bezit in Amsterdam-Zuid, waaromtrent PARLASCA wel degelijk was ingelicht, noch in de tekst noch in de platen van het boek voor. Wellicht hield PARLASCA de kwaliteit van die twee mummieportretten in particulier bezit in Amsterdam-Zuid voor te gering, om in zijn boek te worden opgenomen. Indien dit zo is, moet men echter terstond kritisch opmerken, dat een hoog percentage van de wel door PARLASCA afgebeelde mummieportretten van al precies even geringe kwaliteit is.

Ik meen met stelligheid te kunnen beweren, dat PARLASCA niet beseft, dat de meerderheid van de mummieportretten uit een oogpunt van artistieke prestatie beslist onbetekenend zijn. Dit *caveat* ten aanzien van waarde en gehalte van mummieportretten wordt daarentegen helder en duidelijk uitgesproken door RAYMOND V. SCHODER, S. J., *Masterpieces of Greek Art* (Greenwich, Connecticut 1906) in de tekst bij gekleurde plaat 92: het prachtige mummieportret New York inventaris 18.9.2, dat blijkens het opschrift op het mummieportret zelf Eutyches, de vrijgelaten slaaf van Kasianos voorstelt. Dit mummieportret, dat wel in de tweede eeuw na Chr. is ontstaan, staat nu andermaal bij PARLASCA, vooral bladzijde 80 en plaat 29,3. Het is voorwaar één van de mooiste voorbeelden in zijn soort. Vandaar dat ik me wil verstouten, om New York 18.9.2 hier, met vriendelijke toestemming van de betrokken museum-autoriteiten, als fig. 3 opnieuw af te beelden.

Het valt nu reeds te voorzien, dat de gemiddelde gebruiker van PARLASCA's boek, temidden van de geduchte reeksen der afgebeelde mummieportretten, uiterst moeilijk zijn weg zal kunnen vinden. Zulke handige, kleine en goedkope boekjes als dat van É. COCHE DE LA FERTÉ, *Les portraits romano-égyptiens du Louvre* (Parijs, 1952), en dat van A. F. SHORE, *Portrait Painting from Roman Egypt* (Londen, 1962), zullen diegenen die zich in de

materie willen inwerken, veel rechtstreekser en nuttiger wegwijs maken; in die twee boekjes worden de voornaamste mummieportretten onderscheidenlijk in Parijs en in Londen overzichtelijk behandeld, en veelal nog afgebeeld ook. PARLASCA trekt heftig van leer tegen het werk van É. COCHE DE LA FERTÉ, en vaak tegen de Franse geleerden en opgravers in het algemeen. Hij doet dit zelfs in die mate, dat er volgens mij van een bedenkelijke vooringenomenheid van PARLASCA tegen Franse vorsers in het algemeen sprake is.

Het wordt echter tijd om de nare kruitdamp te laten optrekken. In allen gevalle wil ik proberen om in een zuiverder atmosfeer de onmiskenbare verdiensten van dit gigantische werk van PARLASCA te laten uitkomen. Iedereen bewondert stellig de moed, het doorzettingsvermogen en de onvoorstelbare ijver van PARLASCA, die het immers gewaagd heeft, de Herkulische taak van het schrijven van een samenvattend werk over mummieportretten op zich te nemen. Het is waarlijk niet PARLASCA's schuld, dat het materiaal zo weerbarstig, zo over de ganse wereld verspreid, en vaak zo onvindbaar verstopt is, dat ook PARLASCA's machtige krachtsinspanning er niets definitiefs van kan maken. Noch op het problematische punt van portretgelijkenis of niet, noch op het gebied van stijlontwikkeling, localisering of datering, noch qua verzameling van materiaal, waarbij op een toekomstig *Corpus* der mummieportretten worde gemikt, komt deze afsluiting ook maar in zicht. De literatuur en de geleerde bronnen zijn door PARLASCA nagenoeg volledig bewerkt. Ontelbare neven- en hoofdproblemen zijn door PARLASCA aangesneden. Vele dogmatische uitspraken van de schrijver doorklieven het boek. Dit is alles indrukwekkend genoeg, evenals de druk, de indeling, de registers en de platen.

Een eresaluut voor de schier bovenmenselijke hoeveelheid verzet werk moet evenzeer aan PARLASCA, als aan de uitgever Franz Steiner . . . te Wiesbaden worden gebracht. Opmaak, indeling, registers in verschillende soorten, druk, nauwkeurigheid en kwaliteit der afbeeldingen zijn stuk voor stuk goed tot voortreffelijk. In het exemplaar van het boek, dat ik ter bespreking in ons tijdschrift Phœnix van de uitgever ontving, ontbreken de bladzijden 133-140, terwijl de bladzijden 129-132 er dubbel in staan. Gelukkig weet ik van andere, gekochte exemplaren tot dusver alleen, dat die onberispelijk volledig zijn.

Geen mens ter wereld kan geregeld om de aarde reizen, teneinde alle bekende en onbekende mummieportretten aan een nauwkeurig onderzoek door eigen aanschouwing te onderwerpen. PARLASCA kon dit ook niet doen, en heeft verbluffend veel inlichtingen en materiaal door briefwisseling en de steun van mensen in vreemde musea verzameld. Uiterst welkome en

coördinerende medewerking ondervond PARLASCA bovenal van Professor ACHILLE ADRIANI te Palermo en de hoofdconservator BERNARD V. BOTHMER te Brooklyn, New York. Aan beide laatstgenoemde onderzoekers heeft PARLASCA zijn boek dan ook dankbaar opgedragen.

Ik denk niet, dat er spoedig andermaal een massief samenvattend werk over mummieportretten, als dat van PARLASCA zal verschijnen. Het kapitale belang van PARLASCA's boek als bundeling en verzameling van het materiaal is echter, dat het er wellicht tal van mensen toe zal bewegen om onbekende mummieportretten te publiceren, waarbij zij zich van PARLASCA's boek bij wijze van kader of soms ook als toetssteen zullen kunnen bedienen.

Wanneer zulks geschiedt, zullen daar stellig nog van verschillende kanten de nodige nieuwe problemen bij rijzen. Dat is in het kader van de oudheidkundige wetenschap echter geen verontrustend verschijnsel. Integendeel. Tot een afdoende oplossing van de grote sleutelproblemen zal de mens in de gehele wetenschap, indien die eerlijk wordt bedreven, toch zelden of nooit kunnen komen. PARLASCA's monumentale boek over mummieportretten brengt ook geen oplossing voor altijd. De problemen worden er hoogstens door verlegd, of op uiterst scherpzinnige en vernuftige wijze organisatorisch in herzien. Verder niets.

J. H. C. KERN

ACHAEMENIDISCHE ARCHITECTUUR IN ZUID-OOST PERZIË (SEISTAN)

Het uiterste zuidoosten van Iran, dat grenst aan Afganistan, is een gebied van woestijn, moerassen en een zoutmeer — Hamun geheten —, doorsneden door de rivier de Helmand en zijn zijarmen (fig. 4). In dit onherbergzame gebied, bekend onder de naam Seistan, worden sinds enkele jaren archaeologische onderzoekingen gedaan door een Italiaanse Archaeologische Missie, onder leiding van Professor TUCCI en met als field director Prof. SCERRATO, welke sinds 1962 belangwekkende vondsten heeft gedaan. Hier van volgt thans, aan de hand van de voorlopige rapporten der expeditie, een overzicht.

Het bewuste gebied, thans bekend onder de naam welke de Arabieren er aan gaven (*Sijistan*), droeg oudtijds de naam Drangiana (Sarangiae) of Z(a)ranka. De rivier, die hier bij zijn uitmonding in het Hamun-meer een delta vormt, de Helmand, heeft bij de klassieke auteurs de naam Etymandrus. De inwoners van deze streek stonden bekend als de Ariaspi. Uit de beperkte historische informatie over dit gebied is bekend dat zij Cyrus tij-

dens zijn oostelijke veldtochten van proviand voorzagen en zekere privileges ontvingen. Drangianen maakten deel uit van het leger waarmee Xerxes in 480 Griekenland aanviel. Volgens Herodotus kenmerkten zij zich door fraai gekleurde gewaden, kniehoge laarzen, bogen en speren van het Medische type¹). Onder Artaxerxes vormde het gebied, samen met het moderne Yezd één satrapie, welke tot aan de Perzische Golf reikte. Drangiana dankte zijn betekenis aan zijn rijke landbouw en aan het bezit van enkele belangrijke handelsroutes. In de laat-achemenidische tijd fungeerde het kennelijk vooral als grensbastion, dat de bevolking van de Afgaanse bergen in bedwang moest houden. Ten tijde van Alexanders veldtochten in het Oosten steunde de satraap van Drangiana een mislukte opstand door de satraap van Aria, waarna Seistan door Alexander onder de voet werd gelopen. De hoofdstad, toen Phrada geheten werd door hem herdoopt tot Propthasia. In de loop der geschiedenis kwam het gebied achtereenvolgens onder de macht der Seleuciden, Bactriërs, Parthen (Saca), en Sassaniden.

De geschiedenis van Seistan is nauw verbonden met oude Iraanse legenden en de godsdienstgeschiedenis van dat land. De Zend-Avesta verhaalt van Zoroasters vlucht uit noordwest Iran naar het zuidoosten, waar hij tijdens de regering van Hystaspes asiel vond. Zijn voornaamste verblijfplaats, de berg Ushida, moet vermoedelijk geïdentificeerd worden met de Kuh-i Khwaja, in de noordelijke Helmand delta. Ook andere grote figuren uit de Pahlevi traditie worden hier gelocaliseerd, waarbij o.a. de grootscheepse kanalisatie-werken in het Hamun-bassin — waarvan de sporen nog duidelijk te onderkennen zijn — worden vermeld.

De archaeologische kennis van dit gebied dankt men aan enkele bekende onderzoekers: Sir AUREL STEIN, HERZFELD en GHIRSHMAN. In 1961 vatte de Amerikaan WALTER A. FAIRSERVIS, mede op grond van eigen onderzoek ter plaatse, de toenmaals bekende gegevens samen in zijn *Archaeological Studies in the Seistan Basin of South-Western Afghanistan and Eastern Iran* (New York, 1961; Anthropological Papers of the American Museum of Natural History, Vol. 48 nr. 1). Hij moest nog tot de conclusie komen dat de historische gegevens de betrekkelijke onbelangrijkheid van dit gebied onthullen, dat vooral fungeerde als grensvesting en graanschuur. De bewoning beperkte zich z.i. vooral tot het noordelijke gedeelte: de oevers van het Hamun-meer en het noordelijke deel van de Helmand vallei; de bevolking was z.i. niet zeer dicht. De enige archeologische sporen, welke tot de achae-

1) Een delegatie uit Oost-Iran, welke zich o.a. kenmerkt door hoge laarzen, staat afgebeeld op de reliefs van de trappen van het Apadana te Persepolis, vgl. G. WALSER, *Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis*, Berlin 1966, p. 75v. (IV. Delegation).

Fig. 4. De ligging van *Daban-i Ghulaman* in het uiterste Oosten van Iran. *Illustrated London News* 29-10-1966

Fig. 5. Op de achtergrond tekent zich de plattegrond van gebouw nr. 3 dankzij de salpeterafzetting duidelijk in de bodem af.

Fig. 6. De blootgelegde ruines van woonhuizen uit de achamenidische tijd, tussen de zandduinen. De vertrekken rechts in het midden en links boven zijn voorzien van een centrale pilaar, die het dak droeg.

Illustrated London News 5-11-1966

menidische tijd teruggaan, werden door Ghirsman bij *Nad-i-Ali* ontdekt.

De grootscheepse Italiaanse opgravingen hebben de betekenis van Seistan in achaemenidische tijden op onmiskenbare wijze aan het licht gebracht. Zij worden uitgevoerd in het ruïne-complex *Daban-i Ghulaman*, nabij het dorp *Qala-i Nau*, ca. 30 km. ten ZO van Zabul, de huidige hoofdstad van het gebied. De ruïnes, die door vorige onderzoekers niet zijn geregistreerd, bevinden zich op een lage uitloper van het woestijnachtige bergplateau, iets hoger dan het niveau van het akkerland. Het geheel is thans door zandduinen overdekt. De ontdekking van de hier gelegen stad was te danken aan het feit dat de contouren der gebouwen, dankzij salpeterafscheiding, die de muren licht deed afsteken tegen de zandige ondergrond, soms tot in details in de bodem kon worden afgelezen (fig. 5). De stad, gebouwd langs een van de thans waterloze zijarmen van de Helmand heeft in oost-westelijke richting een doorsnede van ca. 1,5 km. In het westelijke gedeelte bevindt zich een reeks ruïnes lang een oud kanaal. In de oostelijke helft groeperen de bouwwerken zich rond een onbebouwde kern van 200 meter in het vierkant.

Woonhuizen en monumentale bouwwerken zowel van religieuze als van civiele aard werden aangetroffen. De huizen zijn vierkante, gesloten bouwsels, zonder binnenhof, bestaande uit een aantal vertrekken, gegroepeerd rond een groter, centraal vertrek, waarvan het dak wordt gesteund door een ronde of vierkante pilaar (fig. 6).

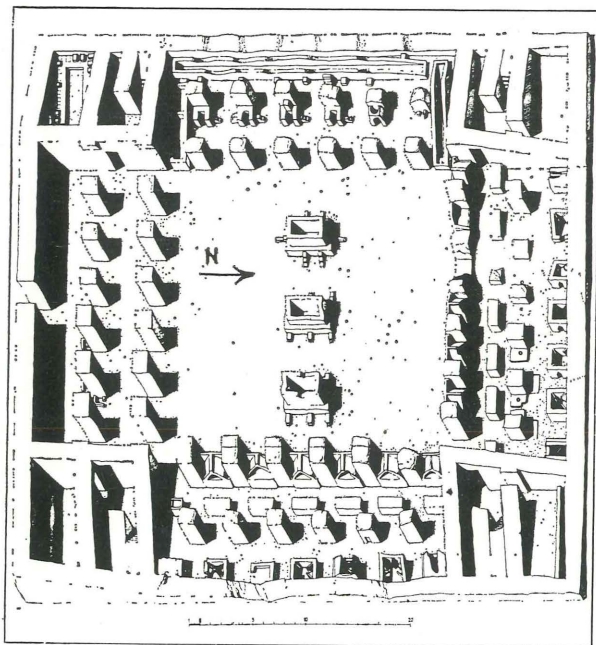

Fig. 7. Tekening van de ruïnes van het heiligdom (gebouw nr. 3), met centrale hof, vuuraltaren, portico's, „altaarovens", „vuurkasten" en hoekvertrekken met trap-opgang.

Illustrated London News
29-10-1966

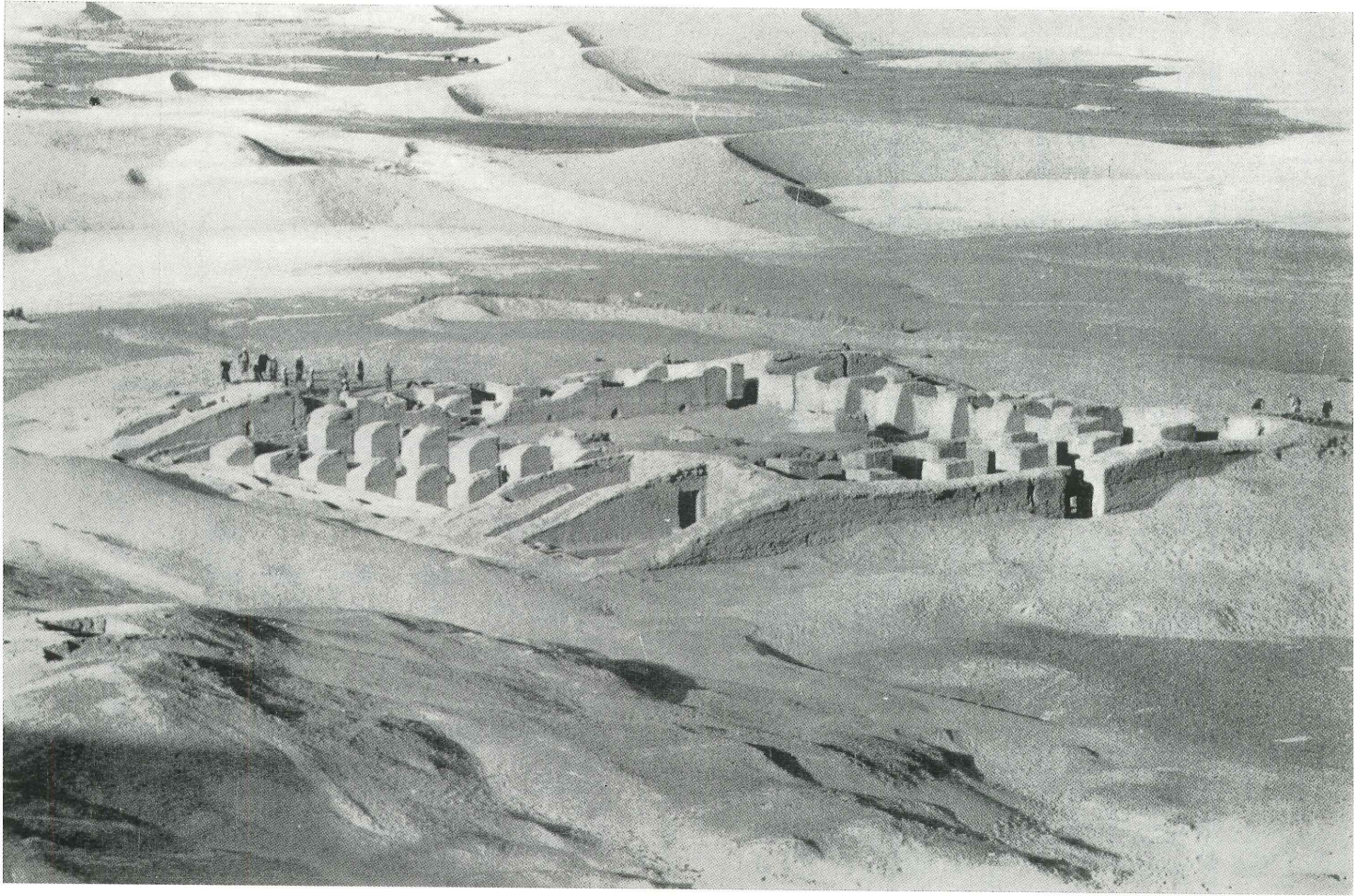

Fig. 8. Het heiligdom (gebouw nr. 3) te *Daban-i Ghulaman* na de opgravingen van 1963.

Illustrated London News 29-10-1966

Van de monumentale bouwwerken zijn er twee min of meer volledig blootgelegd; vijf wachten nog op nader onderzoek. Ze zijn alle min of meer rechthoekig, met een grote binnenhof, in enkele gevallen omgeven door een portico. Het grootste meet ca. 73 bij 73 meter.

Het geheel vrijgelegde gebouw no. 3 meet ca. 53 bij 54 meter. Rond een open hof van ca. 29 bij 28 meter, waarin zich een drietal grote, rechthoekige vuuraltaren bevinden, treft men aan alle zijden een portico aan, cet telkens twee rijen van zes vierkante pilaren (fig. 7, 8). In de hoeken liggen vertrekken met trapopgangen. In de zuilengaanaderijen bevinden zich drie soorten installaties, welke kennelijk een functie vervulden in de cultus; de opgravers duiden ze aan als offertafels, „vuurkasten” en „altaarovens” (fig. 1). De eerste bevinden zich enkel tussen de twee rijen zuilen in de noordelijke portico. De tweede soort treft men aan in de openingen tussen de voorste rijen pilaren en tegen de buitenmuur van de noordelijke en oostelijke portico. De „altaarovens” waren gebouwd tegen de binnenste rij pilaren van de westelijke portico; hier bevonden zich langs de wanden voorts langwerpige, diepe bassins, waarin o.a. de resten van dierlijke beenderen in werden aangetroffen.

De „vuurkasten”, ook wel *pyraea* genoemd, moeten gezien hun grote aantal een belangrijke rol in de cultus hebben gespeeld. Zij bestaan alle uit twee gedeelten — hoewel bij die langs de buitenmuur het bovenste gedeelte is verdwenen. Het onderste, rechthoekige compartiment, diende als verbrandingskamer, en beschikte over een aansteekopening. Hierop rustte, steunend op een kruisvormige lemen stut een tweede compartiment in de vorm van puntdak (fig. 9). Het beneden aangestoken vuur kon via sleuven het bovenste compartiment bereiken, waar het door het puntdak werd weerkaatst. In feite waren het dus geen ovens, maar bouwsels die vuur konden bevatten.

Deze cultische inventaris karakteriseert het gebouw als een bouwwerk met een religieuze functie. De opgravers spreken van een „sacred building” en verklaren het woord vuurtempel opzettelijk te vermijden. Het bouwwerk kenmerkt zich door enkele bijzonderheden: a) het bevat geen installatie waarin het vuur in stand gehouden en bewaard kon worden, wanneer de riten waren beëindigd; b) de belangrijkste riten voltrokken zich op de open binnenhof; c) in de riten speelde het dierenoffer een belangrijke rol. De benaming „vuurtempel” is dus niet zonder meer van toepassing op dit bouwwerk, dat de opgravers dan ook aanduiden als een „sacred enclosure”, qua opzet en functie verwant met de heiligdommen van Pasargadae en Bard-i Neshandeh.

Vuur speelde een belangrijke rol in de oude Iraanse religie, welke zich

later vooral manifesteerde in de talrijke, monumentale vuuraltaren ²⁾). Ook het bloedige offer werd door het Zoroastrianisme niet afgewezen. Het blijft echter moeilijk dit unieke bouwwerk met zijn aparte cultische inventaris een duidelijke plaats te geven in de ontwikkelingen van de overigens nog maar ten dele bekende achaemenidische religie. Dat het bouwwerk uit de vroege

Fig. 9. Zogenaamde „vuurkasten” (pyraea) gebouwd in de nissen tussen de pilaren van de noordelijke en oostelijke portico.

Illustrated London News 5-11-1966

achaemenidische tijd stamt blijkt duidelijk uit de architectuur, die diverse trekken van verwantschap vertoont met de bouwwerken te Persepolis (de opgravers neigen ertoe dit bouwwerk een „apadana” te noemen) en Pasargadae. Trouwens ook de ligging van de stad op een uitloper van het plateau, iets boven het niveau van het akkerland, lijkt sterk op die van Persepolis. Een andere, nog onbewezen, veronderstelling is dat de drie hoofdaltaren op de binnenhof gewijd waren aan Ahuramazda, Mithra en Anahita.

2) Vgl. zeer recent L. VANDENBERGHE, *Nouvelles découvertes de monuments du feu d'époque sassanide*, *Iranica Antiqua* 5, 1965, 128v. Cf. J. DUCHESNE-GUILLEMIN, *Fire in Iran and in Greece*, *East and West* 13, 1962, p. 202v.; D. STRONACH, *The Kūb-i-Shabrak Fire Altar*, *JNES* 25, 1966, p. 217-227, pl. XVIII-XXVIII.

Het tweede grote bouwwerk, thans opgegraven („gebouw nr. 2”) meet 41 bij 53 meter en bestaat uit een centrale hof, aan alle vier zijden omgeven door een portico (fig. 10). Aan de noordzijde bevindt zich echter een zaal met een dubbele zuilenrij. De opzet doet sterk denken aan die van het schathuis van Persepolis. Het bouwwerk moet een belangrijke bestuurlijke functie hebben gehad; misschien werd hier de tribuut der provincies in ontvangst genomen. In een latere bouwphase werden in de portico hier en daar muren aangebracht, waardoor nieuwe vertrekken ontstonden (ten dele zelfs in de centrale hof), waardoor men ruimte trachtte te winnen.

Fig. 10. De opgegraven fundamenten van gebouw nr. 2 te *Dalan-i Gbulaman*, Seistan.

Illustrated London News 5-11-1966

Tot de kleine vondsten in de ruïnes behoren o.a. zegelafdrukken van het nieuw-babylonische type, vergelijkbaar met die te Persepolis gevonden; onderdelen van een paardeharnas, eveneens te Persepolis gevonden en zelfs afgebeeld op de reliefs aldaar. Het aardewerk draagt soms een ingegraveerd merkteken in de vorm van een omgekeerde drietand, met daar bovenop een cirkeltje; het is zorgvuldig gemaakt en lijkt qua vormen op de ceramiek door Russische opgravers in Bactrië en Sogdië aan het licht gebracht, en door hen in de achemenidische tijd gedateerd. Onder het gepolijste aardewerk vindt men o.a. een uit een metalen prototype ontwikkelde amfora aan, met verticale handvaten eindigend in eendekoppen, een type dat tot het achemenidische repertoire behoort.

Verder onderzoek in dit veelbelovende ruïneveld, waar nog tal van monumentale bouwwerken (nr. 1, 15, 16) en vele huizen en kleinere bouwsels

op onderzoek wachten, zal de kennis der achaemenidische cultuur in deze grensprovincie stellig vergroten.

UMBERTO SCERRATO, *A probable Achaemenid Zone in Persian Seistan*, in *East and West* (Quarterly published by the Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente) 13, 1962, p. 187-201.

IDEM, *Excavations at Daban-i Ghulaman (Seistan-Iran)*. First Preliminary Report, *East and West* 16, 1966, p. 9-30 en 35 pl.

IDEM, *A Lost City of Seistan, en Fire Temples of Seistan*, in *The Illustrated London News* van 29-10 en 5-11-1966 (Archaeological Sections 2255/6, p. 20-21 en 26-27, met 10 ill.

HET LEIDSE PEŠIṬTA PROJECT

Onlangs werd in het Snouck Hurgronjehuis, Rapenburg 61, in aanwezigheid van een kleine kring genodigden, aan de president-curator onzer Universiteit een exemplaar aangeboden van de eerste aflevering van een uitgave van het Oude Testament in Syrische vertaling. Door de internationale organisatie voor de studie van het Oude Testament werd in 1959 aan de Leidse oud-testamenticus, prof. dr. P. A. H. DE BOER, de opdracht verleend een kritisch verantwoorde uitgave van deze oude bijbelvertaling, genaamd Pešitta (vermoedelijk = 'de eenvoudige (nml. vertaling)'), voor te bereiden. Nu, onder auspiciën van een tot dat doel in het leven geroepen Pešitta Instituut, gevestigd in het Snouck Hurgronjehuis, het eerste deel van de uitgave voor ons ligt, is het wellicht nuttig om ook voor een wijdere kring van belangstellenden de vraag aan de orde te stellen: welk wetenschappelijk belang is met deze uitgave gemeoid?

Hiertoe dienen we ons een ogenblik in de geschiedenis te verdiepen. Het Oude Testament als boek kwam tot stand tussen de achtste en tweede eeuw voor Chr. Met de overlevering echter van dit boek in de oorspronkelijke taal, het Hebreeuws, is het weinig bemoedigend gesteld want, afgezien van de geruchtmakende 'Dode-Zeeteksten', die ons voor een (klein) deel van het Oude Testament materiaal verschaffen van omstreeks het begin onzer jaartelling, dateert de grote massa min of meer volledige Hebreeuwse handschriften van het Oude Testament eerst uit de negende tot zestiende eeuw na Chr. Wil men, en dat toch is de legitieme wens van een ieder die zich op wetenschappelijk verantwoorde wijze met het Oude Testament bezighoudt, beschikken over een zo exact mogelijke tekst van het Hebreeuwse Oude Testament, dan zal men om het boven aangeduide elf tot achttien eeuwen grote hiaat in de overlevering te overbruggen, aandacht dienen te besteden aan de vertalingen, die reeds in de Oudheid — in èn buiten Palestina — van het Oude Testament gemaakt werden.

Van vertalingen uit de Oudheid, die direct teruggaan op de Hebreeuwse tekst, kennen wij er een viertal: de Septuaginta (de Griekse vertaling, tussen de derde en eerste eeuw voor Chr. in Egypte tot stand gekomen), de Targumim (de Aramese vertalingen, sedert de derde eeuw na Chr. voor de Aramees sprekende bevolking van Palestina vervaardigd), de Vulgata (de Latijnse vertaling, tussen A.D. 390 en 405 door Hieronymus, op pauselijk bevel, vervaardigd) en de Pešitta, de Syrische vertaling omstreeks 200 na Chr. voor de Syrisch sprekende bevolkingsgroepen in Noord-Mesopotamië (centrum Edessa, het huidige Urfa in Zuid-Turkije) vervaardigd, waarbij de vraag in het midden blijve of deze vertaling oorspronkelijk voor een Joodse dan wel Christelijke geloofsgemeenschap bedoeld was.

Nu beschikt men echter ook voor al deze vertalingen niet meer over de originelen en men is ook hier op latere overlevering aangewezen, hoewel in de meeste gevallen de hiaten in de overlevering veel geringer zijn dan bij de Hebreeuwse tekst zelf. Een en ander betekent dat ook al deze vertalingen eerst op kritisch verantwoorde wijze uitgegeven moeten worden, willen ze voor het uiteindelijke doel: een zo exact mogelijke vastlegging van de tekst van het Hebreeuwse Oude Testament, dienstbaar gemaakt kunnen worden. Terwijl nu voor de Septuaginta, Targumim en Vulgata reeds sedert langere of kortere tijd dergelijke projecten op gang gebracht waren, behoorde een betrouwbare uitgave van het Oude Testament in Syrische vertaling (enkele, in de vorige eeuw, voor zendings- en missiedoeleinden vervaardigde edities kunnen niet als zodanig gelden) nog altijd tot de desiderata van de Oudtestamentische wetenschap. Zo wordt dus de in 1959 verleende opdracht begrijpelijk.

Over de wijze waarop die goed zeven jaar geleden verleende opdracht resulteerde in het eerste deel van de beoogde uitgave is het nu dienstig iets te vermelden.

Dank zij de efficiënte hulp van het College van Curatoren en niet in het minst van het Leids Universiteits-Fonds werden in betrekkelijk korte tijd ruimte, hulpmiddelen en mankracht gevonden om het werk aan te vatten. Eerste opgave was om op grond van de handschriftencatalogi (op het punt van bijbelhandschriften vaak jammerlijk onvolledig!) van de voornaamste bibliotheken en door middel van eigen informatie een overzicht op te stellen over het voor de uitgave beschikbare materiaal aan handschriften. Op grond hiervan werd bij een 25-tal bibliotheken een groot aantal microfilms (ca. 40.000 beelden) besteld. Deze films werden, naar gelang ze binnenkwamen, zorgvuldig bestudeerd en dusdanig opgeborgen, dat ieder willekeurig beeld in enkele ogenblikken tijds voor raadpleging met behulp van leesapparaten voor microfilms beschikbaar is.

Ongeveer tezelfder tijd werd een dertigtal medewerkers in binnen- en buitenland bereid gevonden ieder de bewerking van een bijbelboek op zich te nemen. Daartoe werden hun foto's verschaft van een oud (zesde-zevende eeuws) handschrift, nu bewaard te Milaan, van vrijwel het gehele Oude Testament, dat door ouderdom en omvang de best verantwoorde grondslag voor de uitgave biedt, alsmede, ter vergelijking met deze 'basistekst', kopiën van al die microfilms die het Pešitta Instituut kon verwerven en voor verwerking in de uitgave nuttig en bruikbaar oordeelde. Ook werden een 'proefpagina' en 'regels' voor de vergelijking van de handschriften opgesteld.

De voortgaande bestudering van de microfilms (inmiddels uitgegroeid tot een unieke collectie, voorbestemd om t.z.t. het eigendom van de Leidse Universiteit te worden) leverde zo veel nieuwe gegevens op, dat publikatie daarvan voor een groter publiek dan alleen de deelnemers aan het project gerechtvaardigd scheen. Zo verscheen eind 1961 bij de Fa. E. J. Brill te Leiden een *List of Old Testament Pešitta Manuscripts (Preliminary issue)*.

Het bekend geworden materiaal aan handschriften, bruikbaar voor de uitgave, is ook na het verschijnen van deze 'List' nog toegenomen, het meest wel door een aantal reizen naar het Nabije Oosten waar in kerken en kloosters of zelfs in privé-bezit van daar levende Syrische Christenen nog altijd handschriften worden aangetroffen. Naast de microfilms van een aantal dezer handschriften werden, door koop of als geschenk, ook een aantal originele handschriften verworven (zie fig. 11; de getoonde bladzijde stamt uit een in ons bezit zijnd handschrift, gedateerd AD 1306/7, en omvat Jeremia XXIV 1-XXV 1).

Het aldus verworven inzicht in de aard en de omvang van het voorhanden materiaal deed het verantwoord lijken de uitgave te doen berusten op vrijwel alle bekende handschriften (voor de meeste bijbelboeken een veertigtal; uitgezonderd voor de Psalmen waar het materiaal zéér omvangrijk is) natuurlijk met terzijdestelling van die handschriften waarvan men kan bewijzen dat ze kopieën zijn van ons reeds bekende exemplaren.

Deze tekstgetuigen omspannen een zeer lange periode van de overlevering. Een aantal vijfde-eeuwse handschriften (waarvan één, van de eerste paar boeken van het O.T., gedateerd A.D. 463/4, tevens het oudste g e d a t e e r d e bijbelhandschrift in welke taal dan ook is) staat ont ten dienste, zodat we daarmee misschien maar twee en halve eeuw van de ontstaantijd van de Pešitta verwijderd zijn. Een vrijwel ononderbroken stroom van handschriften tot in de vorige eeuw toe komt het beeld completeren, terwijl ook de verschillende vormen van Syrisch Christendom (Jacobieten, Nestorianen, Maronieten en Melkieten) naar voren komen, vaker echter door de vormen

145 v | 7aI 6 6 *עאזאב דהאזאב סאזאב דאזאב* | *זאזאב דאזאב* . (6) *האזאב דאזאב*
אזאב דאזאב | *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* .
7 *אזאב דאזאב* . (7) *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* .
8 *אזאב דאזאב* . (8) *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* .
9 *אזאב דאזאב* . (9) *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* .
10 *אזאב דאזאב* . (10) *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* .
11 *אזאב דאזאב* . (11) *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* | *אזאב דאזאב* .

Desunt 16g1 17g1

9h1 : *ab VIII 8 אהחחחח* usque ad finem libri pars lin periiit, alia pars l.n.; 9c1 : *ab VIII 11 אהחחחח* usque ad finem libri pars lin periiit, alia pars l.n.

inc 16g3 | *חחחח*] *pr 18d1 18h2* | *אזאב*] *19<?a1.2 19g5.7* | *אזאב*] *om 17a8** |
pr a 17m1 | *אזאב 2°*] *omnes —* *אזאב*] *om 17a3*
10m1.3 11m2.4-6 12a1 13m1 15a2 16g6
17a1-5.10 17m1 19<?a1.2 19g5.7 | *אזאב* |
אזאב 17m1
6 *אזאב*] *12a1 15a2 16g6*
17a1-4.10 19<?a1 : + אהחחחח 10c1 | *אזאב 1°*
אזאב] *om 18d1 18h2* | *אזאב 2°* --- *אזאב 1°*
om homoe 17a5*] *אזאב* | *אזאב* | *17m1*
16g6 19<?a1 : אהחחחח 12a1 | *אזאב 1°*] *pr a*
omnes — 6h17 8a1 10m1.3 11m4.5 12a1
12m1 13m1 15a2 16g6 17a1-4.10 18d1
18h2 19<?a1 | *אזאב*] *אזאב 17a3*
19<?a1 : אהחחחח 12a1 16g6 : אהחחחח
11m6(vid) | *אזאב*] *+ , 6h17* |
אזאב] *pr a 17a1* | *אזאב 4°*] *om omnes —*
19g5.7 | *אזאב*] *om 19g5*.7* | *אזאב*]
om a 19g5.7 : אהחחחח 16g2
7 *אזאב*] *pr a 17a10* | *אזאב*] *om 11*
omnes — 12a1 15a2 16g6 17a1.2.4.5.10 *אזאב*] *om homoe 18g5* |
אזאב] *om 19c1** | *אזאב*] *om sey 12a1*

Fig. 12. Pagina uit de proefbundel van het Pešitta-project met de tekst van Hooglied VIII 5-11 en uitvoerig kritisch apparaat (iets verkleind; pag. 16 van de originele uitgave).

van het schrift dan door het geboden teksttype dat in hoge mate uniform lijkt te zijn. Dit materiaal, nog aangevuld met de varianten te putten uit de pericopenboeken (d.w.z. als zelfstandige handschriften in omloop zijnde verzamelingen van bijbelgedeelten geordend naar de dagen van het kerkelijk jaar waarop ze in de eredienst gelezen werden) van de verschillende Syrische kerken, biedt ons rijk materiaal waaraan, ook naast het eigenlijke doel van de uitgave, interessante vragen verbonden kunnen worden, zo b.v. op het gebied van de liturgiegeschiedenis of de kanongeschiedenis (de Oostsyrische kerk b.v. had de korste bijbelkanon van alle Christelijke kerken; of waarom vindt men in enige zeer oude handschriften temidden van de bijbelboeken en door *niets* daarvan onderscheiden het 'martelaarschap van de H. Tekla' opgetekend?).

Slaan we nu nog even een blik op het eerste deel van de uitgave, dat eind december 1966 van de persen kwam bij de Fa. E. J. Brill. De 190 blz. in 4° van deze uitgave (uit technisch oogpunt een typografische prestatie van de eerste orde) bevat naast een breed opgezette algemene inleiding, waarin rekenschap en verantwoording wordt afgelegd van de gevolgde werkwijze, de Syrische tekst met een veelomvattend apparaat, dat de varianten van alle vergeleken handschriften registreert (telkenmale voorafgegaan door een inleiding op het bijbelboek in kwestie) van de boeken Hooglied, Tobit en 4 Ezra (fig. 12). Zoals men ziet heeft men niet gearzeld in de uitgave (waaraan onderzoekers van meer dan een godsdienst eensgezind medewerken) de z.g. apocryphe boeken op te nemen.

Al met al is het nu uitgekomen deel, dat uitdrukkelijk een 'proeve' heet, slechts een klein deel (ca. $\frac{1}{10}$) van het totale werk. Hoe staat het nu met de vooruitzichten op de voltooiing van het gehele werk? Ik meen vrij gunstig. Immers de meeste medewerkers werken reeds sinds zes of zeven jaren aan het hun toevertrouwde bijbelboek en voor een aantal hunner is de voltooiing van dit aandeel eer een zaak van maanden dan van jaren.

Hoewel de uniforme redactie van de ingezonden kopij en — later — de correcties van de proeven (deze beide onderdelen van het werk vinden in het Pešitta Instituut plaats) veel tijd zal vergen, hebben we toch de stellige verwachting dat de gehele uitgave over ca. 6 jaar voltooid zal kunnen zijn. Het streven is er voorts op gericht, liefst met behulp van technische hulpmiddelen als computers, ook een volledige woordconcordantie te vervaardigen. Dat is nog toekomstmuziek; moge inmiddels het nu verschenen deel het waardevolle en stimulerende contact dat theologie en oriëntalistiek in Leiden reeds vroeger en vaker onderhielden, niet onwaardig zijn!

KORTE BERICHTEN

Archeologisch Onderzoek in de omgeving van Behistun

Gedurende de zomer en het najaar van 1965 heeft een archeologische expeditie, uitgaande van de Universiteit van Toronto, onder leiding van Philip E. L. SMITH onderzoekingen verricht in de Kangovar-Bisitun vallei (Zagrosgebergte, West-Iran). Het onderzoek richtte zich met name op tepe *Ganj-i Dareh* en de grot *Ghar-i Khar*, beide in de omgeving van het bekende rotsmassief van Bisitun (Behistun), dat de beroemde, drietalige inscriptie van Darius draagt. Ook werden onderzoekingen verricht op de ruineheuvel *Godin*.

Een testsleuf gegraven aan de ingang van de grot bracht overblijfselen aan het licht uit het Moustérien (Middel-Paleolithicum), het Jong Paleolithicum en het Neolithicum.

De ruineheuvel *Ganj-i Dareh*, die een doorsnede heeft van ca. veertig meter en een hoogte van ca. zeven meter, bevatte woonlagen (vooral kenbaar aan ingestorte lemen bouwsels, vuurstenen artifacten, en dierenbeenderen) uit het preceramische neolithicum, zoals ook andere vindplaatsen in het Zagros gebergte. Radiocarbon-analyse wijst op een datum van 8450 $\pm$ 150 v. Chr.

Godin Tepe is een grote ruineheuvel met een oppervlakte van ca. 10 hectare, met een hoger, centraal gelegen gedeelte van ca. 5 hectare, dat men de citadel-heuvel noemt. De gehele noordzijde van de citadel is weggespoeld door de Gamas Ab rivier, waardoor er een verticale dwarsdoorsnede is ontstaan. Hier werden twee testsleuven gegraven, die een zevental cultuurfasen aan het licht brachten. De oudste behoort tot het neolithicum (ca. 5500-5000 v. Chr.). De volgende lagen dateren uit het Vroeg- en Middel-Brons. Laag II, de op één na jongste, beslaat de 8e tot 4e eeuw v. Chr. Helaas bleek de zeer zware erosie bijna alle overblijfselen uit deze periode te hebben weggevoerd. De jongste laag wordt gevormd door een Islamietisch fort.

Het ontbreken van gegevens uit de IJzertijd werd enigermate gecompenseerd door een belangrijke vondst, door de inheemse boeren op een tell in de omgeving gedaan: een grote stèle van Sargon II van Aššur (721-705 v. Chr.). De stèle, die ca. 165 bij 70 bij 65 cm. meet, draagt op de ene zijde een ernstig verweerd, maar toch nog duidelijk herkenbaar relief, dat de vorst afbeeldt. De lange inscriptie begint op de benedenste plooien van zijn gewaad. De twee zijden dragen ieder ca. 75 regels schrift. De vierde kant is onbeschreven. Op grond van een eerste poging tot ontcijfering is bekend

gemaakt dat de tekst een assyrische militaire campagne naar het Zagros gebergte beschrijft, in de loop waarvan een aantal nieuwe, inheemse vorsten- en plaatsnamen worden vermeld.

Op zichzelf is het niet verrassend in deze streek, vanouds een van de belangrijkste verbindingswegen tussen centraal Mesopotamië en Iran, de blijken van de assyrische militaire expansie aan te treffen. Juist Sargon II richtte meermalen zijn aanvallen op dit gebied. Reeds spoedig na zijn troonsbestijging streed hij in het gebied ten Oosten van de Tigris, bij de stad Dēr, met de elamietische koning Hūmbanigaš. In 719 v. Chr. trok hij naar het gebied der Manneërs, ten zuiden van het Urmia Meer, terwijl in het jaar 714 v. Chr. zijn grote, op uitvoerige en zeer litteraire wijze in een „godenbrief” beschreven achtste veldtocht valt, waarvan de spits gericht was tegen het rijk Urartu, maar waarbij ook het rijk der Manneërs weer werd doorkruist. Trouwens ook in de jaren 716 en 715 richtte zijn militaire inspanning zich in oostelijke en noord-oostelijke richting.

Met belangstelling wordt uitgezien naar de publicatie van dit nieuwe monument, en naar de wijze waarop het ingepast kan worden in het geschiedbeeld van de regering van Sargon II.

Vgl. voor het opgravingsbericht: P. E. L. SMITH en T. CUYLER YOUNG *Excavations in Western Iran* (Archaeology 20, 1967, p. 63-64). Voor de militaire activiteiten van Sargon II: H. TADMOR, *The Campaigns of Sargon II of Assur. A chronological-historical study* (Journal of Cuneiform Studies 12, 1958, p. 22v., 77v.). Een foto van de stele in *Iran*, Journal of the British Institute of Persian Studies 5, 1967, pl. I (tgo p. 148).

Kleitabletten uit Tărtăria (Siebenbürgen)

In deel 7 van het roemeense archeologische tijdschrift *Dacia* (1963, p. 485v.) publiceerde N. VLASSA een verslag over zijn opgravingen te Tărtăria, een vindplaats ca. 20 km. verwijderd van het meer bekende Tordos in Siebenbürgen (Transsylvanië; Midden-Donaubekken). Bij deze opgravingen werd een gedeelte van een woonheuvel opgegraven, waarbij de opgraver in de 2 meter dikke woonlagen drie cultuurniveaux kon onderscheiden. De onderste laag behoort tot zogenaamde Vinča-cultuur, fase A. Onder deze oudste laag werden een „Wohngrube” en een „Ritualgrube” aan het licht gebracht. Tot de inhoud van de laatste behoorden o.a. 26 idolen van gebrande klei, twee albasten idolen van het cycladische type, een armband en drie gebakken kleitabletten. De groeve was aangelegd vanuit de oudste, daarboven liggende laag, en behoort derhalve tot een oude fase van Vinča-A. De kleitabletten zijn van verschillende type: één is voorzien van een scene waarvan een onduidelijk, opspringend dier, een koren-aar en gehoornd dier (capride) deel uitmaken; de twee overige dragen schrifttekens (fig. 13).

Fig. 13. Drie kleitabletten uit Tărtăria, van gebakken klei; de bovenste met een tekening, de beide onderste met schrifttekens in vakken. Ware grootte.

Naar: N. Vlăssă, *Dacia* 7

Reeds de opgraver vestigde er de aandacht op dat deze tekens het beste te vergelijken zijn met die welke behoren tot het beeldschrift uit de Ğemdet Nař-Warka IV periode van Mesopotamië.

In de 43e jaargang van het tijdschrift *Germania* heeft de nog maar kort geleden overleden assyrioloog ADAM FALKENSTEIN deze tabletten aan een gedetailleerd vergelijkend onderzoek onderworpen, waartoe hij, als epigrafist van de Warka-opgravingen en schrijver van een speciale studie *Archaïsche Texte aus Uruk* (1936) bij uitstek gequalificeerd was. De resultaten van zijn studie zijn in het kort:

1. De tabletten zijn van een zanderige leemsoort vervaardigd, waardoor de tekens grover zijn dan de vergelijkbare in Mesopotamië, gegrift in fijne klei. De tabletten zijn (secundair?) gebakken, wat bij de oudste mesopotamische in de regel niet gebeurde.
2. Twee tabletten zijn rechthoekig, het derde discussvormig, waarvoor in Babylonië enkele geïsoleerde parallellen zijn te vinden. Grootte en dikte zijn volkomen vergelijkbaar.
3. De tekens zijn als in Babylonië met een korte griffel in de klei gedrukt, maar soms ook getrokken. De griffel was grover dan de babylonische rieten stylus.
4. De tabletten 2 en 3 zijn door horizontale en verticale strepen in kolommen of vakken verdeeld, zoals ook in Babylonië.
5. Het belangrijkste is uiteraard het vergelijkend onderzoek van de tekens. Hierbij komt FALKENSTEIN tot de conclusie dat van de in het totaal 24 (of 20) tekens 5 stuks nauwkeurige pendants hebben in het oudste mesopotamische schrift, terwijl 6 tekens vergelijkbare vormen vertonen. Dit aantal kan groter worden, daar de, na FALKENSTEIN's uit 1936 daterende studie, gevonden honderden Uruk-tabletten nog niet naar tekenvorm zijn geïnventariseerd. Evenals in Babylonië zijn de duidelijk pictografische tekens, waarvan men het motief duidelijk kan herkennen, op de tabletten uit Tărtăria in de minderheid.
6. De twee met tekens beschreven tabletten zijn in het midden doorboord. Waarschijnlijk waren ze dus opgehangen of op een staf gestoken. In Babylonië werden de oudste, kleine, doorboorde tabletten, die ook gebakken waren, misschien als amulet gebruikt.

FALKENSTEIN's conclusie is dat de naaste parallel in Babylonië geleverd wordt door de tekenvormen uit de periode Ğemdet-Nař-Uruk IIIb, d.w.z. uit de periode die door een C-14 datering gefixeerd is op 2815 ± 85 , waarbij hij i.v.m. de synchronismen met Egypte aan de hoogst mogelijke datering (ca. 2900 v. Chr.) de voorkeur geeft. Voorts schrijft hij: „Die drei Tafeln aus Tărtăria weisen so viele Berührungen mit den frühgeschicht-

lichen Tafeln aus Babylonien auf, dasz man annehmen musz, dasz in ihnen eine Anregung aus dem fernen Zweistromland, das damals allein eine Schrift ausgebildet hatte, wirksam geworden ist. Dabei dürfen die Unterschiede nicht übersehen werden: De Durchbohrung der Schrifttafeln, vor allem das (nur teilweise?) Fehlen der Zahlzeichen, die die babylonischen Tafeln als Zeugnisse der grossen Wirtschaftsbetriebe ausweisen."

Deze tabletten tonen hoe het schrift van Babylonië de impuls gegeven heeft een eigen schrift te ontwikkelen, waarbij een simpele overname uiteraard gezien cultuur- en taalverschillen onmogelijk was (vgl. ook het protoëlamietische schrift). V. MILOJČIĆ, die in hetzelfde deel van *Germania* aan de vondsten van Tărtăria een studie wijdt, wijst erop, dat deze schrifttekens niet geheel als een verrassing komen en niet geheel geïsoleerd staan. Op ceramiek uit de Vinčacultuur zijn reeds vele malen „schrifttekens" of „graffiti" aangetroffen, die men wel als ateliermerken heeft aangeduid. Belangrijk is dat dezelfde vormen op verschillende plaatsen aan het licht zijn gekomen. Op scherven uit het nabijgelegen Tordos vindt men zelfs enkele van de schrifttekens uit de tabletten van Tărtăria terug. Ze schijnen tot op zekere hoogte een integrerend deel van de oudere Vinča-cultuur uit te maken. In het slot van zijn beschouwing wijst hij erop hoe belangrijk de vrij exacte absolute datering, door vergelijking met Babylonië verkregen, voor de Europese archeologie is. Tal van C-14 data voor culturen die op grond van de relatieve chronologie als gelijktijdig met de oudere Vinča-cultuur moeten worden beschouwd (o.a. de middenfase der Bandceramiek-cultuur), blijken onhoudbaar te worden, daar ze de bewuste vondsten meestal 1000-1500 jaar te vroeg dateren. De data met de comparatief-stratigrafische methode berekend blijken in doorsnee betrouwbaarder te zijn geweest dan vele C-14 data; de kloof tussen relatieve en absolute chronologie is voor de prehistorie van Europa, indien inderdaad de Ćemdet-Našr tijd een absolute *terminus post quem* is, aanmerkelijk kleiner geworden.

VLADIMIR MILOJČIĆ, *Die Tontafeln von Tărtăria (Siebenbürgen) und die absolute Chronologie des mitteleuropäischen Neolithikums*, *Germania* 43/2, 1966, p. 261-268.

ADAM FALKENSTEIN, *Zu den Tontafeln aus Tărtăria*, *Ibidem*, p. 269-273.

V. POPOVITCH, *Une civilisation égéo-orientale sur le moyen Danube*, *Revue Archéologique*, 1965, p. 1-56.

Vooraziatische en myceense plaatsnamen op monumenten van Amenophis III

Tijdens de in 1964 door het Schweizer Institut für Ägyptische Bauforschung und Altertumskunde, o.l.v. Professor RICKE ondernomen opgravingen in de dodentempel van Amenophis III, zijn in de grote hof van dit bouwwerk een vijftal sokkels van beelden van deze vorst aan het licht ge-

komen. Deze waren, volgens een bekend gebruik, beschreven met reeksen van buiten-egyptische plaatsnamen, die, geplaatst onder de voeten van de tronende farao, als aan hem onderworpen werden voorgesteld. Het belangrijke van deze vondst schuilt in het feit dat van de op deze fragmenten voorkomende namen er niet minder dan 35 geheel nieuw zijn. En dat niet slechts vergeleken bij dergelijke reeksen elders van Amenophis III ontdekt (te Soleb en Karnak), maar ook de lijsten van andere vorsten der achttiende dynastie (b.v. Thutmosis III) in aanmerking nemende. De sokkels, die oorspronkelijk ca. 130 plaatsnamen moeten hebben bevat, waarvan er ca. 70 bewaard zijn gebleven, bevonden zich in het noordelijke gedeelte van de hof, en bevatten dus geografische namen uit het Noorden: d.w.z. uit Voor-Azië en het Middellandse Zee-gebied.

De inscripties zijn reeds thans uitgegeven door ELMAR EDEL, in een studie getiteld: *Die Ortsnamenlisten aus dem Totentempel Amenophis III.* (Bonner Biblische Beiträge 25, Bonn, 1966; prijs f 54.—). In dit werk geeft de duitse egyptoloog een transcriptie van de teksten, die vergezeld gaat van een uitvoerig taalkundig, historisch en geografisch commentaar. De plaats- en landennamen zijn, zoals dikwijls in dergelijke lijsten, geschreven op een wijze die men wel de naam „syllabische orthografie” heeft gegeven, en die een poging is de uitspraak van de vreemde naam zo adequaat mogelijk weer te geven, door een systeem van syllabische schrijving gecombineerd met vocaalaanduiding, dat normaliter in het egyptisch niet gebruikt wordt. Aan zijn uitgave van deze teksten koppelt Prof. EDEL een systematisch onderzoek van deze „syllabische orthografie”, mede op grond van het rijke, nieuwe materiaal. Daarbij komt hij tot een reeks „Silbenwerten” en identificaties, die op verscheidene punten afwijkt van het systeem zoals dat o.a. door F. W. ALBRIGHT was gereconstrueerd en door W. HELCK in zijn grote werk over de betrekkingen tussen Egypte en Voor-Azië in het 3e en 2e mill. v. Chr. was nagevolgd. Hier beperken wij ons nu tot de historisch-geografische gegevens, welke deze nieuwe teksten bevatten.

Professor EDEL heeft de vijf verschillende reeksen namen op de sokkels als volgt gereconstrueerd. De eerste (A) bevat rechts reeds bekende namen als *sgr* (Sinear, Babylonië), *nbrn* (Naharina, Mitanni), *qrqmš* (Karkemish), *brb* (Halab, Aleppo; egyptisch *r* kan staan voor *r* en *l*), *ngs* (Nuḥašše), *ht* (Ḫatti, het Hethietenrijk) e.a. Links treft men o.a. aan de *h3jw-nbw*t en de *mntw njw stt*, twee namen die behoren tot de groep der zogenaamde „Negen Bogen” (een vaste reeks van vreemde volken en plaatsen, die de traditionele buitenlandse contacten van Egypte voorstellen (in het laatste nummer van het Jaarbericht (JEOL 19, p. 393 v.) wijdt E. UPHILL hieraan een speciale studie). Voorts opnieuw *ht* (Ḫatti), *ꜥrt*

(Arzawa, in het ZW van Anatolië) en 'ssr (Aššur). De op deze sokkel opgesomde plaatsen en landen, grotendeels reeds bekend, zijn uiteraard geen vazallen van de niet zeer krachtige farao geweest, maar duiden vermoedelijk de grens van Egypte's invloedssfeer in het NO aan. Uit de Amarna correspondentie is bekend dat Amenophis III (1408-1372) in contact stond met Tušratta van Mitanni, Kadašman-Enlil I van Babylonië en de vorst van Arzawa.

De tweede sokkel (B) bevat een reeks namen uit Syrië-Palestina, die voor de geschiedenis en historische geografie van groot belang zijn, maar nog lang niet alle (25 stuks) geïdentificeerd kunnen worden. Bekend en qua lezing zeker zijn *thš* (Taḥši, nabij Qadeš aan de Orontes), *tnsq* (Damascus), *'tr^c* (Edrei), *srn* (de Saron), *^cstrt* (Astaroth), *^cqrbt* („Schorpioenenpas“?). EDEL noemt verscheidene mogelijke identificaties voor de andere namen, zich baserend op plaatsnamen uit de Amarna-texten, Alalah, Ugarit en het OT, zoals *bḏrn* = Bosra?; *qn* = Qana uit Joz. 19, 28?; *srn ḏmq* = Saron *šimmūqim*, „Saron van de gedroogde druiven“?; *hjkrm* = *bēkalim* = tell el fārca? etc. Deze lijst bevat vermoedelijk de vazalstaten en steden in Syrië-Palestina.

Sokkel C begint op de rechterzijde eveneens met palestijnse namen (no. 1-11 ontbreken), welke reeks op het bewaarde gedeelte van de linkerkzijde wordt voortgezet. Ook hier zijn de identificaties der 9 bewaarde namen moeilijk: *ḏtn* = Dothan; *^cjn š'sw* = Ēn-...; *šm^cn* = Šamḥuna?

De namen op sokkel D worden steeds voorafgegaan door *p³* wat men kan weergeven met „die van“, waarin een omschrijving kan schuil gaan voor „vorst van“, „stam van“, „gebied van“ etc. De eerste naam is *p³ 'rm*, waarin EDEL een aanduiding ziet voor de stam of het gebied der Arameërs. Deze identificatie is van groot belang, omdat dit de oudste aanduiding zou zijn voor het bestaan van het stamverband der Arameërs, daar de *terminus ante quem* ca. 1375 is. Ook kan deze omschrijving van belang zijn voor de vraag wat de naam precies inhoudt: zijn Arameërs genoemd naar het gebied waarin zij zich vestigden/waaruit zij afkomstig waren, of juist andersom. EDEL wijst erop dat ook een inscriptie van Merneftah (begin 13e eeuw v. Chr.) spreekt van een stad in het gebied van *'rm*. De overige door *p³* voorafgegangene namen onttrekken zich aan identificatie. Opmerkelijk is *p³ 'šr*; voorts vindt men o.a. *p³ ršwš*. De verminkte linkerkzijde bevat o.a. de naam *bšbīr* waarin EDEL Babylon terugvindt.

Het verrassendst was echter sokkel E. Het gedeeltelijk bewaarde opschrift boven de in totaal 14 bewaarde namen laat zich aanvullen en vertalen als: „[De vor]sten van alle zuidelijke en noordelijke vreemde landen, die [sinds de] tijd [van de God] niet naar Egypte plachten te komen, komen op hun

knieën, op [één] plek verenigd, opdat hun de levensadem gegeven worde, terwijl [hun] tribuut [op hun rug is]". Deze woorden zien op de namen en de enkele malen paarsgewijze afgebeelde, geknielde en geboeide figuren, met typisch Syrisch uiterlijk, die de namen vergezellen.

De hierop volgende lijst begint met *kftjw*, waarin men Keftiu (vgl. Kaftor) oftewel Creta kan terugvinden. Nadat door deze eerste en voornaamste naam de richting bepaald was, waarin voor mogelijke identificaties moest worden gezocht, is EDEL, voortbouwend op enkele suggesties van K. A. KITCHEN, erin geslaagd voor de meeste der volgende namen goede equivalenten te vinden in de cretenzisch-myceense wereld. Zo vond hij, met gebruikmaking van de oude griekse namen en de toponymen uit de Lineair-B teksten bekend, o.a. de gelijkstellingen: *bjst* = Phaistos (Lin-B: *pa-i-to*), *ktnj* = Kydonia (Lin-B: *ku-do-ni-ja*), *mkn* = Mycene, *mdn'* = Messania, *nprj* = Nauplia, *knš* = Knossos, *'mnš* = Amnisos (Lin-B: *a-mi-ni-so*) en *rkt* = Lyktos (Lin-B: *ru-ki-to*). Het egyptische *w3-jw-r-jj-ï* tenslotte kon hij op grond van de spellingsregels door hem vastgesteld, opvatten als een schrijving voor *w-i-l-(i)ja* = *Ἰλιος*, d.w.z. Ilios - Troje.

Geheel onverwachts kwam deze lijst niet. Archeologisch onderzoek had reeds uitgewezen dat er nauwe handelsrelaties tussen de cretenzisch-myceense wereld en Egypte bestonden. Zo was in graf 49 van Mycene een fayencevaas met de cartouche van Amenophis III aangetroffen, en waren de cartouches van hem of zijn echtgenote Teje ook bij opgravingen te Hagia Triada, en te Rhodos aan het licht gekomen. In Egypte wijzen verscheidene vondsten op een intensieve invoer vooral van aardewerk uit de myceense wereld in het Laat Helladium III. EDEL onderstreept deze relatie en het uiteindelijk niet geheel onverwachte terugvinden van een plaatsnaam als Ilios nog, door erop te wijzen dat in de slag bij Qadeš volgens de beschrijving van Ramses II de hethitische koning een contingent hulpstroepen ter beschikking had, dat in de egyptische teksten wordt aangeduid als *drdn*. Niets verzet er zich tegen deze — zoals reeds eerder gedaan was — te identificeren met de Dardanoi.

De lijst van plaatsnamen is een nieuw belangrijk getuigenis voor de contacten tussen Egypte en het Middellandse Zee-gebied in het begin van de 14e eeuw v. Chr. De datum van deze lijst maakt hem bijzonder waardevol, daar juist de periode rond 1400 voor de wordingsgeschiedenis van de myceense cultuur van grote betekenis is. Dat Mycene en Knossos worden vermeld is van belang voor de reconstructie der vroegste Griekse geschiedenis, en de datering van de overgang van de minoische naar de myceense cultuur op Creta, zoals EDEL laat zien.

Enige recente literatuur:

- R. GIVEON, *Toponymes ouest-asiatiques à Soleb*, Vetus Testamentum XIV, 1964, p. 239-255 (toponymen op 12 pilaren van de hypostylen-zaal van de Amon-tempel te Soleb, daterend uit de tijd van Amenophis III).
- K. A. KITCHEN, *Theban Topographical Lists, old and new*. Orientalia, Nova Series, 34, 1965, p. 1-9, pl. I-XIV (bespreekt reeds eerder bekende lijsten van Amenophis III plus gedeelten van de nieuwe teksten, voorzover die ter plaatse reeds te bestuderen waren; hij stelde hierin o.a. de identificatie met Knossos voor).
- IDEM, *Aegean Names in a List of Amenophis III*. BASOR 181, 1966, p. 23-24 (geeft nieuwe identificaties; Nauplia en Kythera op suggestie van W. F. Albright, en stelt de identificatie met (W)ilios voor).
- M. C. ASTOUR, *Aegean Place-Names in an Egyptian Inscription*, American Journal of Archaeology, 70, 1966, p. 313-318 (geschreven naar aanleiding van Kitchen's eerste artikel; stelt verscheidene identificaties voor, o.a. *dq'* = de berg Dikte; gaat uit van Albrights systeem ter interpretatie van de syllabische orthografie, en wijst de identificatie met Ilios af in een postscriptum, waarin hij reageert op Kitchen's tweede studie).

BOEKENNIEUWS

Deze rubriek is dit keer niet systematisch van opzet, maar vraagt aandacht voor een aantal uitgaven, die de redactie werden toegezonden en voor publicaties die de aandacht van onze leden verdienen.

In januari verscheen het vierde deel van de *Fischer Weltgeschichte, Die Altorientalischen Reiche, Band III* (12mo, 380 p.). Het behandelt de geschiedenis van Egypte, Voor-Azië (inclusief Arabië en Ethiopië) en Griekenland gedurende de eerste helft van het 1e mill. v. Chr. De medewerkers aan dit deel — waaronder men in ons Genootschap welbekende personen vindt als Dr. PH. H. J. HOUWINK TEN CATE (Klein-Azië) en Dr. H. DE MEULENAERE (Egypte ten tijde van de 21e-25e dynastie en het „ethiopische” rijk) — zijn O. EISSFELDT, R. LABAT, W. CASSEL, K. KIENITZ en M. I. FINLAY. Het weer zeer verzorgd uitgegeven deel, voorzien van uitvoerige indices en bibliografie, geeft een up to date beeld van deze geschiedperiode, waarbij ook aan details en culturele ontwikkelingen de nodige aandacht wordt besteed. De drie aan de „Altorientalische Reiche” gewijde delen vormen samen een van de modernste en beste overzichten van de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten, die men voor ca. f 17.— in bezit kan krijgen.

Een belangrijk en veelomstreden aspect van de Egyptische geschiedenis behandelt JOHN VAN SETERS in zijn studie *The Hyksos. A new investigation* (Yale University Press, 8vo, 220 pag., geb., f 25.—). De schrijver geeft in dit boek een nauwkeurige analyse van alle op de Hyksos — die tussen 1700 en 1550 v. Chr., tijdens de zgn. Tweede Tussentijd, Egypte domineerden — betrekking hebbende literaire, historische en archeologi-

sche gegevens, waarbij de problematiek zowel vanuit egyptologische hoek, als vanuit het gezichtspunt der palestijnse archeologie wordt gezien. Speciale aandacht wordt geschonken aan de zgn. Hyksos-fortificaties in Palestina, de Hyksos-scarabeën, de Hyksos-dynastieën en de localisatie van hun hoofdstad Avaris. De schrijver waarschuwt ervoor allerlei vermeend vreemde cultuurelementen in Egypte of Palestina te snel het etiket „Hyksos” op te plakken en is van mening dat de H. geen Hurritische en Indo-Europese binnendringers waren, maar Amoritische vorsten. Het van één uitvoerige bibliografie, indices en tal van figuren voorziene boek is mooi uitgegeven.

De cultuur van Mesopotamië en Iran gedurende het 3e millennium v. Chr. wordt, vooral vanuit archeologisch standpunt, behandeld door M. E. L. MALLOWAN in zijn *Early Mesopotamia and Iran* (London, 1965, Thames and Hudson, 8vo, 142 pag., vele ill.; serie „Library of Early Civilizations”). De schrijver, jarenlang directeur van de British School of Archeology in Iraq, en opgraver van vele ruïnes aldaar, geeft een goed overzicht van oudste historische perioden in het bewuste gebied, waarbij met name Uruk, Ur (de koningsgraven), het Diyala-gebied (Ešnunna en andere plaatsen), maar ook vindplaatsen als Tepe Gawra, Ubaid, Eridu, Lagaš, Bakun, Tepe Hissar, Siyalk e.a. de revue passeren. De aandacht is — op grond van de resultaten der opgravingen — vooral geconcentreerd op ceramiek, architectuur, sculptuur, zegelkunst en sierkunst, terwijl ook de uitvinding en de oudste fasen van het schrift de nodige aandacht ontvangen. Behalve als gebonden uitgave (f 15.—) is het boek ook als paperback verkrijgbaar (f 7.50). Een vroeger deel in deze serie van de hand van JAMES MELLAART werd in een vorig nummer van Phœnix reeds besproken.

De zeer informatieve uitgaven in deze nieuwe serie worden thans in nederlandse vertaling uitgebracht door Elsevier. De eerste twee delen in de serie „De vroegste beschavingen” zijn bovengenoemd deel van MALLOWAN, onder de titel *Het Vroegste Mesopotamië en Iran* en E. D. PHILIPS' *De koninklijke borden — de nomadenvolken van de steppen*. De uitvoering in geplastificeerde band is verzorgd, met een zeer goede uitvoering der talrijke, functionele illustraties; de vertaling is van de hand van M. GERRITSEN (het deel van MALLOWAN)¹⁾ en C. L. VAN AKEN-DONDERS (het

1) Vergelijking met de originele engelse editie doet helaas constateren dat de nederlandse vertaling van de tekst en onderschriften bij de illustraties beneden de maat is. Deze kenmerkt zich door een zekere slordigheid, en onnauwkeurigheid. Talrijk zijn de gevallen waarin zinsdelen en woorden weggelaten zijn, waarbij men dikwijls de indruk krijgt dat dat is gebeurd omdat de vertaler ze niet goed in het nederlands wist weer te geven of omdat hij de cultuurhistorische betekenis ervan niet beseftte. Het laatste b.v. wanneer hij „seed-plough” vertaalt door „ploeg”, niet beseffend dat de oudmesopotamische ploeg voorzien was van een installatie waardoor meteen het zaad in de vore gestrooid kon worden;

deel van PHILIPS). Ze stellen de nederlandse lezer in staat zich degelijk te informeren over de bewuste cultuurgebieden, door middel van een rijk geïllustreerde, beknopte tekst. Het deel van PHILIPS is met name welkom, nu door de tentoonstelling over de Russische oudheidkunde — die einde 1966 in Den Haag te bezichtigen is geweest — alom belangstelling is gewekt voor de kunstzinnige voortbrengselen der Scythen. Via een keur van foto's en tekeningen wordt hier een goed overzicht geboden van wat de auteur aanduidt als „de vroegste nomadische ruitervolken van Centraal-Azië”. Niet slechts de Scythen — die de uitvoerigste behandeling krijgen — maar ook de Cimmeriërs, de Sarmaten, de Hunnen en andere van naam minder bekende steppebewoners en oude herdersgemeenschappen treden voor het voetlicht. Het boek, dat aan de hand van de archeologische gegevens — geschreven bronnen betrekking hebben op deze volken zijn meestal zeer zeldzaam — o.a. een beeld geeft van de diep ingrijpende indo-europese volksverhuizingen, beslaat de periode van ca. 3000 v. Chr. tot ca. 500 n. Chr., en bespreekt vondsten uit Zuid-Rusland, West-Siberië, Centraal-Azië, Altaj, Kaukasië en zelfs uit het Verre Oosten. Indices, een uitvoerige bibliografie en „Tijdtafel” maken het een zeer bruikbare gids in dit qua tijd en plaats zeer uitgestrekte terrein, dat, zoals de auteur laat zien, toch zoveel gemeenschappelijk heeft, dat een samenvattende monografie zinvol is.

---

of als hij „socketed-axe” vertaald door „strijdbijl”, de nadere archeologische en typologische precisering verwaarlozend. Soms zijn hele zinnen weggelaten, o.a. bij het onderschrift van fig. 53, waardoor de lezer de informatie onthouden wordt dat deze cultusvaas reeds in de oudheid was gerepareerd met koperen krammen en gevonden was in lagen uit de Djemdet-Nasr tijd. De vertaler heeft blijkbaar geen begrip gehad voor de chronologische betekenis en officiële benamingen voor de verschillende historische perioden als hij bij Uruk de precisering III of IV weglaat, spreekt van „de vroege dynastie(en)”, vaak met weglating van de cijfers I, II en III, wanneer bedoeld zijn „Vroeg Dynastiek I” enz.; hij spreekt van Sargon van Akkadië (i.p.v. Akkad), de Akkadische periode, i.p.v. „De Akkad-tijd”, de „derde Dynastie” zonder meer wanneer Ur III is bedoeld enz. Het hoofdstuk over het schrift wemelt van de fouten, die ten dele voortvloeien uit een niet verstaan van wat de auteur bedoelt. De passage over het *bucranium*-motief is onverstaanbaar geworden; het teken TI (p. 61) beeldt wel de pijl uit, maar juist *niet* het leven; het sumerisch schrift ging niet over van beeld naar toon, maar naar klank; in het sumerische schrift is het „teken voor Venusberg” niet hetzelfde als dat voor berg (Mallowan schrijft dat dit teken, dat de vrouw aanduidt, samen met het teken voor berg, een aanduiding is voor „slavin”); het stenen tablet uit Kiš (p. 60) is niet ouder dan de Uruk-teksten *hoewel*, maar *omdat* het zuiver pictografisch is; het teken, bestaande uit twee golflijnen, is niet „de Sumerische A”, maar het teken voor „water”, welk woord in het Sum. de uitspraak A heeft. Enz. enz. We vergeven de vertaler dan nog dat hij spreekt over het „blauwe monument”, waar het „Blau Monument” genoemd is naar de eerste bezitter, Herr Blau. Het is jammer dat dit waardevolle boek deze bewerking heeft ondergaan. Op gespecialiseerde gebieden als die welke deze serie bestrijkt is samenwerking met een vakman perse vereist.

De reeks van Elsevier, die voorlopig een zestal delen zal omvatten (geprojecteerd zijn voorts delen over „Kooplieden van de oude Levant”, „Egypte tot het einde van het Oude Rijk”, „De eerste Jagers en Voedselverzamelaars” en „De Indusbeschaving”) kost bij intekening op de hele serie f 10,50 per deel; losse delen f 12,50.

Eveneens een uitgave van Elsevier, ditmaal in de serie „Kunst van Europa”, is *Het Hellenisme*, van de hand van T.B.L. WEBSTER (Amsterdam 1966, 8vo., geb., 244 pag., 55 kleuren platen, 26 foto's, prijs los: f 37,50; bij intekening op de hele serie f 24,50). Het boek dat een zeer wijd gebied bestrijkt, is behalve voor liefhebbers der klassieke cultuur ook van belang voor hen die zich met het Nabije Oosten bezighouden, daar het Hellenisme ook daar zijn talrijke sporen achterliet en zijn stempel drukte op cultuur en samenleving. Vele van de kunstschaten in dit werk (dat ruwweg de periode tussen 350 en 50 v. Chr. behandelt) besproken, stammen uit Klein-Azië, Syrië en Egypte, waaronder beroemde scheppingen als de Alexandersarcofaag uit Sidon, de Tyche uit Antiochië, het raadhuis uit Priene, de symposiontent en het Hadra-aardewerk uit Alexandrië, het altaar en de acropolis van Pergamon, de mozaïeken uit Pella enz. Vooral voor de zgn. middenhellenistische periode zijn de vondsten uit het Oosten van groot belang geweest. De beschouwingen aan deze kunstproducten gewijd, vormen samen met de zeer gevarieerde, rijke inhoud van dit boek, een waardevolle presentatie der Hellenistische kunst, de heldere uiteenzettingen over architectuur, mozaïeken, drama, terracotta's, bibliotheken, boekillustraties, portretkunst, theaters, fresco's en munten, geplaatst in het kader van de politieke, maatschappelijke en godsdienstige achtergronden van hun tijd, zal men geboeid volgen.

Naar een geheel ander gebied verplaatst ons het zojuist verschenen werk van HANS HEINRICH SCHMID, *Wesen und Geschichte der Weisheit* (Berlijn, Walter de Gruyter, 1966, 8vo, geb., 250 pag., fl. 47.—; Beiheft nr. 101 zum Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft). In dit omvangrijke werk dat de ondertitel draagt „Untersuchung zur Altorientalischen und Israelitischen Weisheitsliteratur”, wil de auteur de fundamentele gedachten van de oudoosterse wijsheidsteksten analyseren, en een antwoord vinden op de vraag door welke visie op de wereld en de geschiedenis ze gedragen werden. Hij is hiertoe in staat, omdat juist de laatste jaren een enorm toegenomen belangstelling voor de wijsheid hebben te zien gegeven, welke resulteerde in nieuwe bewerkingen van teksten en tal van speciale studies (voor Mesopotamië o.a. in W. G. LAMBERT's *Babylonian Wisdom Literature* en E. I. GORDON's *Sumerian Proverbs*, en zijn grote artikel „A new look at the wisdom of Sumer and Akkad”; voor Egypte b.v. de ont-

dekking van de wijsheid van *Anch-Scheschonki*, in nederlandse versie bij B. STRICKER, JEOL 15, 11-13, en de samenvatting van H. BRUNNER „Weisheitsliteratur” in *Handbuch der Orientalistik* I, 2, p. 90-110; vgl. ook de waardevolle bundel studies *Les Sagesses du Proche-Orient Ancien* (Colloque de Strasbourg, Parijs 1963, 208 p.) met een twaalfstal bijdragen door bekende orientalisten over wijsheid en wijsheidsteksten in Egypte, Babylonië en Israel). De noodzaak van zulk een nieuw onderzoek naar de wezenlijke motieven van de wijsheid ziet hij gegeven in het feit dat duidelijk is geworden, dat de qualificaties die men vroeger op de wijsheidsliteratuur van toepassing achtte (utilitaristisch, eudemonistisch, rationeel, tijdloos, onhistorisch), niet meer gehandhaafd kunnen worden. In zijn onderzoek van de egyptische (p. 8-84), mesopotamische (85-143) en israëlitische wijsheidsteksten (p. 144-201) analyseert hij telkens de bronnen (met literatuuroverzichten), de voornaamste motieven, de wezenlijke structuur en de geschiedenis der wijsheid, waarbij ieder onderdeel wordt besloten met een paragraaf gewijd aan de „crisis der wijsheid”, die in elk van deze drie gebieden onherroepelijk optreedt. Hij vraagt naar het ontstaansmilieu, de visie van de wijsheid op geschiedenis, de kosmologische horizon der wijsheid, de wijsheid en de goden, de functie van centrale begrippen als *md'at* (Egypte) en *me* (Sumerië). Zijn uiteenzettingen zijn boeiend en wijzen soms nieuwe wegen, maar zullen ook discussie uitlokken met specialisten op de verschillende vakgebieden. Zo b.v. inzake de vraag of in Mesopotamië lexica of andere min of meer encyclopedisch opgezette lijsten tot de wijsheid behoren, en waar de grens ligt tussen wetenschap en wijsheid. Waardevol zijn de laatste 40 pagina's van het boek waarin hij in duitse vertaling een grote selectie van oorspronkelijke teksten weergeeft, die een rol spelen in zijn betoog, en die de lezer direct met de originelen in contact brengen. Hierbij was misschien een waarschuwing op zijn plaats geweest, dat niet alle vertalingen evenveel aanspraak op absolute geldigheid kunnen maken. De vertalingen van de spreekwoorden uit het Sumerisch — waarbij bovendien een niet geheel duidelijke selectie is toegepast — zijn, zoals de alternatieve vertalingen door JACOBSEN aan GORDON's boek toegevoegd, bewijzen, vaak zeer onzeker. Desalniettemin is het boek een waardevolle bijdrage tot de discussie over de wijsheid, omdat het kritisch analyseert, nieuwe interpretaties poogt te vinden en grondig informeert over de huidige stand van zaken van onze kennis.

Ter bespreking ontving de redactie voorts een publicatie van K. A. KITCHEN, *Ancient Orient and Old Testament* (London, Tyndale Press, 1966, 8vo, 191 p., prijs f 15.—). In dit werk — oorspronkelijk een serie voordrachten gehouden voor the International Student Conferences in

Zwitserland — geeft de auteur, egyptoloog met een goede kennis van het Oude Nabije Oosten in het algemeen — een samenvattende beschouwing over de betekenis welke de nieuw verworven kennis van het Oude Nabije Oosten heeft voor de studie van het O.T. en speciaal voor een „critical reassessment of problems and methods in the Old Testament field”. De litterair-historische, geschiedkundige en cultuurhistorische gegevens uit het Oude Nabije Oosten — waarvan Palestina en de wereld van het O.T. een integrerend deel uitmaken — dwingen de onderzoeker ook bij de analyse van O.T.-ische teksten duidelijk te onderscheiden tussen theorie en feit en bij zijn studies een methodiek toe te passen, die ook elders bij de bestudering van het Oude Nabije Oosten beproefd is gebleken. Dit moet z.i. leiden tot een zeer kritische houding t.o.v. tal van ingeburgerde opvattingen der litterair-historische critiek en een constateren van de historische betrouwbaarheid of althans mogelijkheid van veel Bijbelse tradities, die meestal ouder zijn dan men wel wil erkennen. In zijn boek demonstreert hij zijn methoden door achtereenvolgens de chronologie en culturele achtergrond van Gen. 1-11, van de patriarchen verhalen, van de exodus en intocht in Kanaan en van de monarchie kort te bespreken. Vervolgens schenkt hij aandacht aan enkele concrete historische problemen (kamelen en Filistijnen in Genesis; Hizkia en Tirhaka) en onjuiste identificaties (David-*dawidum*; Salomo's stallen). Speciale capita zijn gewijd aan de vragen rond de godsdienst van Israel, (hier een uiteenzetting van de vragen rond verbond en vazalverdrag), de methoden der litterair-critische school, de principes der linguïstische methode (o.a. over Arameïsmen), en wetten in het Oude Nabije Oosten.

Het slothoofdstuk geeft een aantal concrete illustraties van de wijze waarop gegevens uit het Oude Nabije Oosten verhelderend kunnen werken, waarin aan de orde komen het gewoonterecht uit de patriarchale tijd, egyptologisch licht op Exodus, Ugarit en het O.T. e.a. De auteur, die soms nogal apodictisch is in zijn uitspraken en misschien de complexe problematiek van het historisch-critisch onderzoek van het O.T. niet geheel recht doet, beschikt over een grote kennis en enorme belezenheid, en vele van zijn opmerkingen getuigen van een originele visie, die zeker aandacht verdient, al zou men die graag breder uitgewerkt zien. De talrijke noten verschaffen bovendien een welkome bibliografische inleiding in het grensgebied O.T. — Oude Nabije Oosten, welke volkomen up to date is.

In de in 1966 gepubliceerde herziene tweede druk van J. Friedrich's *Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen* (Berlijn, Springer Verlag, 12mo, geb., 154 p., 79 afb., f 10.—, serie „Verständliche Wissenschaft”, Band 51) is een zeer deskundig overzicht beschikbaar van de fas-

cinerende geschiedenis der herontdekking van oude schriften en talen. De auteur — kenner van vele talen — bespreekt in het eerste deel van zijn boek de drie „grote” ontcijferingen, van de egyptische hiërogllyphen (met inbegrip van het meroïtisch), van het spijkerschrift (sumerisch, akkadisch, oud-perzisch, urartees, ugaritisch enz.) en van het hethitische hiërogllyphenschrift. Het tweede gedeelte is gewijd aan de overige ontcijferingen in de oude wereld (lykisch, lydisch, numidisch, kyprisch, lineair-B en proto-byblisch). Voorts wordt daarin een overzicht gegeven van de methodieken toegepast bij het ontcijferen van onbekende schriften en het verstaan van in vergetelheid geraakte talen. Het slothoofdstuk bespreekt een drietal nog niet ontcijferde schriften: het Sinai-schrift, het karische schrift en het schrift van de Indus-beschaving. Het boek is echter meer dan een ontcijferings-geschiedenis van curieuze, oude schriften. De nauwe relatie tussen taal en schrift heeft de auteur er toe gebracht niet alleen aan de schriften, maar ook aan de talen en hun geschiedenis aandacht te schenken. Naast paragrafen gewijd aan de ontcijfering vinden we ook titels als „Das Wesen der Keilschrift”, „Die Erschliessung des Sumerischen” en „Die Deutung des Altalamischen”. Een speciaal hoofdstuk is gewijd aan een drietal talen, waarvan wel het schrift leesbaar is, maar de taal nog onbegrepen (etruskisch, oud-italiaanse talen, phrygisch).

De resultaten van de belangwekkende opgravingen te Masada zijn door YIGAEI YADIN in boekvorm vastgelegd: *Masada, Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand* (London, 1966, Weidenfeld and Nicholson, gr. 8vo, geb., 271 pag., 200 foto's, voor de helft in kleur; f 32.—). Dit bijzonder fraai uitgegeven boek, dat dezelfde titel draagt als YADIN's artikel, indertijd in Phoenix verschenen, is een bijzonder geslaagde en boeiende samenvatting van de resultaten der opgravingen op Masada. Aan de hand van een reeks foto's, plattegronden en detailopnamen kan men de gang van de onderzoekingen — de 20 hoofdstukken zijn vooral gewijd aan de belangrijkste onderdelen van de paleisvesting, en voorts aan de rollen, de overblijfselen der laatste verdedigers, Masada's geschiedenis in het licht van de opgravingen, en het einde van de Zeloten — zeer goed volgen. Men krijgt een levendige indruk van de technische en archeologische problemen die moesten worden opgelost, van de vele historisch en kunst-historisch gezien belangrijke vondsten, en leest geboeid de beschrijvingen der paleizen, van het badhuis, het garnizoensverblijf, de magazijnen, de cisteren, de kazematmuur, maar ook van de synagoge, het rituele bad en de byzantijnse kapel. Naast fraaie architectuur, sculptuur, mozaïken, fresco's en munten wordt men geconfronteerd met de dagelijkse gebruiksvoorwerpen der Zeloten, die zich hier tot het bittere einde verdedigden tegen de Romeinse aanvallers.

K. R. V.